

Zhvillimi i Planit për Restaurimin e Habitaveve

2026

Zhvillimi i Planit për Restaurimin e Habitave 2026

Autor: Erzë Dinarama
Botues: EC Ma Ndryshe
Rr. Fehmi Lladrovci Nr.67, Prizren,
Rr. Xhemajl Mustafa 9/1 LL-4 Nr.7
www.ecmandryshe.org
info@ecmandryshe.org

Raporti "Zhvillimi i Planit për Restaurimin e Habitave" u realizua në kuader të projektit "Fuqizimi i Organizatave Mjedisore të Shoqërisë Civile në Kosovë (EECSOK)" që mbështetet nga Ambasada Suedeze në Prishtinë dhe zbatohet nga Community Development Fund - CDF.

Përmbajtja dhe qëndrimet e paraqitura këtu nuk përfaqësojnë qëndrimin zyrtar të donatorëve.

Përmbledhje Ekzekutive	3
1. Konteksti Strategjik dhe Politik për Restaurimin e Habitatit në Kosovë	4
1.1 Standardi evropian për planifikimin e restaurimit	4
1.2 Strategjia Kombëtare e Biodiversitetit dhe Plani i Veprimit (2011–2020)	5
1.3 Raporti “Rëndësia e Restaurimit të Habitatit”	6
1.3.2 Restaurimi i habitateve si përgjigje ndaj humbjes së biodiversitetit dhe ndryshimeve klimatike	6
1.3.3 Përfitimet shumëdimensionale të restaurimit të habitatit	7
1.3.4 Roli i komuniteteve dhe ndërtimi i kapaciteteve në restaurimin e habitateve	7
1.3.5 Mësime të nxjerra nga studime të rasteve të përzgjedhura mbi restaurimin dhe zbatimin e habitateve	7
1.3.6 Bashkëprodhimi i njohurive shkencore dhe lokale	9
2. Strategjia e restaurimit: ekosistemet prioritare dhe korniza e ndërhyrjes	9
2.1 Ekosisteme prioritare	9
2.2 Korniza e propozuar e restaurimit	11
2.3 Rreziqet kryesore të zbatimit dhe masat për uljen e ndikimeve:	13
3. Peisazhi i zonave përreth lumenjëve	13
3.1 Baza dhe arsyetimi për restaurimin e bregut në Kosovë	14
3.2 Korniza e Restaurimit të Zonës Tamponuese Ripariane	15
3.2.1 Përzgjedhja e vendndodhjes	15
3.2.2 Vlerësimi i lokacionit	16
3.2.3 Korniza e vendimeve për restaurim	16
3.2.4 Trajektorja e restaurimit pasiv	17
3.2.5 Trajektorja restaurimit aktiv	17
3.2.4 Monitorimi dhe treguesit	19
3.2.5 Modeli i qeverisjes dhe zbatimit	19
4. Peizazhet livadhore	20
4.1 Livadhet në Kosovë: gjendja bazë, trendet dhe rëndësia strategjike	22
4.1.1 Shtrirja dhe trendet e fundit në zonën e livadheve/kullotave	22
4.1.2 Konteksti i zonave të mbrojtura dhe pse është i rëndësishëm për prioritetet e restaurimit të livadheve	22
4.2 Arsyetimi për restaurimin e livadheve: qëndrueshmëria ekologjike, socio-ekonomike dhe klimatike	23
4.2.1 Biodiversiteti, integriteti i habitatit dhe lidhshmëria	23
4.2.2 Sigurimi i pjalmuesve dhe produktivitetit bujqësor	23
4.2.3 Karboni organik i tokës, potenciali i sekuestrimit dhe rezultatet e shëndetit të tokës	24
4.2.4 Rregullimi i ujit, kontrolli i erozionit dhe zvogëlimi i rrezikut nga fatkeqësitë	25
4.2.5 Mirëqenia, bujqësia, turizmi dhe vlerat kulturore	25
4.2.6 Kërcënimet dhe faktorët nxitës të degradimit të livadheve në Kosovë	25
4.3 Korniza e restaurimit të peizazhit të livadheve	26
4.3.1 Përzgjedhja e lokacionit	26
4.3.2 Vlerësimi i lokacionit	27
4.3.3 Korniza e vendimeve për restaurim	27
4.3.4 Trajektorja e restaurimit pasiv	28

4.3.5 Trajektorja e restaurimit aktiv	28
4.3.6 Monitorimi dhe treguesit	29
4.3.7 Qeverisja dhe palët e interesit	29
4.4 Sisteme alternative të livadheve: përtej përdorimit tradicional të tokës	30
4.4.1 Kornizë alternative e restaurimit të livadheve	31
4.4.1 Përzgjedhja e lokacionit	31
4.4.2 Vlerësimi i lokacionit	32
4.4.3 Trajektorja restaurimit aktiv	32
4.4.4 Monitorimi dhe treguesit	33
4.4.5 Qeverisja dhe palët e interesit	33
5. Integrimi i biodiversitetit brenda peizazheve produktive	34
5.1 Korniza e restaurimit për biodiversitetin në peizazhet produktive	35
5.1.1 Përzgjedhja e lokacionit	36
5.1.2 Vlerësimi i lokacionit	36
5.1.3 Trajektorja e restaurimit aktiv	37
5.1.4 Monitorimi dhe treguesit	38
5.1.5 Qeverisja dhe palët e interesit	38
6. Përfundim	40

Përmbledhje Ekzekutive

Ky dokument ka për synim zhvillimin e një plani për restaurimin e habitave në Kosovë, i konceptuar si një dokument udhëzues që mbështet rigjenerimin ekologjik, përmirëson funksionet e ekosistemit dhe mbështet një qasje të qëndrueshme për menaxhimin e habitave të degraduara. Planin krijon një bazë metodologjike dhe praktike për identifikimin, vlerësimin dhe planifikimin e ndërhyrjeve të restaurimit në ekosistemet e përzgjedhura.

Dokumenti mbështetet në analizat dhe hulumtimet e mëparshme të kryera nga EC Ma Ndryshe dhe përqafon një kuptim holistik të biodiversitetit, duke i konsideruar speciet, habitatet dhe kushtet më të gjera territoriale që i mbështesin ato si të ndërlidhura. Në këtë kuptim, restaurimi trajtohet jo vetëm përmes mbrojtjes së specieve individuale, por edhe përmes përmirësimit, rikonfigurimit dhe menaxhimit afatgjatë të habitave që mbështesin marrëdhënie më të gjera ekologjike.

Bazuar në këtë qasje, plani përqendrohet në tre lloje ekosistemesh prioritare: zonat mbrojtëse bregore, peizazhet livadhe (duke përfshirë sistemet rurale dhe urbane) dhe zonat e biodiversitetit brenda tokës bujqësore produktive. Këto ekosisteme janë gjerësisht të pranishme në të gjithë Kosovën, tashmë pjesërisht funksionale, por shpesh të degraduara, dhe ofrojnë potencial të fortë për restaurim të shkallëzueshëm dhe të matshëm. Për secilën, propozohet një kornizë e dedikuar restaurimi, e strukturuar përmes fazave të përbashkëta, duke përfshirë përzgjedhjen e vendit, vlerësimin, rrugët e zbatimit, monitorimin dhe qeverisjen.

Një gjetje kyçe nga strategjitë ekzistuese të biodiversitetit të Kosovës dhe dokumentet përkatëse të planifikimit është mungesa e treguesve të biodiversitetit të zhvilluar mjaftueshëm, si dhe kornizat e kufizuara për planifikimin dhe monitorimin e restaurimit. Kjo krijon një boshllëk të rëndësishëm në aftësinë e vendit për të udhëhequr, vlerësuar dhe vlerësuar përpjekjet e restaurimit, duke theksuar njëkohësisht nevojën për modele praktike dhe të adaptueshme të restaurimit.

Në këtë kontekst, Planin e Restaurimit të Habitatit pozicionohet jo vetëm si një instrument planifikimi, por edhe si një kornizë për të mësuarit dhe zhvillimin institucional. Ndërhyrjet e propozuara synojnë të rivendosin funksionet ekologjike, të përmirësojnë kushtet e habitatit dhe të gjenerojnë njohuri për replikimin dhe zhvillimin e politikave në të ardhmen, duke kontribuar drejt krijimit të një axhende kombëtare restaurimi më koherente.

Procesi që mbështet dokumentin bazohet në shqyrtimin e dokumentacionit ekzistues, përdorimin e të dhënave të ofruara nga EC Ma Ndryshe dhe vlerësimet ekologjike dhe territoriale të bazuara në logjikën e ekosistemeve të synuara. Metodologjikisht, puna është strukturuar përmes disa fazave të ndërlidhura, duke përfshirë analizën bazë, identifikimin e ekosistemit, konsultimin me palët e interesit dhe përcaktimin e objektivave, mekanizmave të monitorimit dhe drejtimeve të zbatimit.

1. Konteksti Strategjik dhe Politik për Restaurimin e Habitatit në Kosovë

Ky kapitull përcakton bazën strategjike për një Plan Restaurimi të Habitatit për Kosovën duke sintetizuar tre dokumente kryesore referuese: Rregulloren e BE-së për Restaurimin e Natyrës, Strategjinë dhe Planin e Veprimit të Kosovës për Biodiversitetin 2011–2020, dhe raportin *Hulumtimi dhe Dokumentimi i Rëndësisë së Restaurimit të Habitatit*, botuar nga EC Ma Ndryshe në kuadër të projektit *Hulumtimi, Vlerësimi dhe Zhvillimi i Dokumenteve mbi Biodiversitetin, Ndikimin e Ndryshimeve Klimatike në Biodiversitet, Restaurimin e Habitatit dhe Menaxhimin Afatgjatë të Habitatit*.

Gjithashtu, ai përfshin gjetjet nga dy takime publike mbi menaxhimin e pellgjeve të lumenjve të organizuara nga EC Ma Ndryshe, të cilat nxorën në pah shqetësime konkrete që përputhen dhe thellojnë gjetjet strategjike dhe dokumentare të diskutuara këtu. Takimet u mbajtën në kuadër të projektit *Ruajtja e Biodiversitetit dhe Përshtatja ndaj Ndryshimeve Klimatike*, i financuar nga Ambasada e Suedisë në Prishtinë përmes projektit *Fuqizimi i Organizatave të Shoqërisë Civile Mjedisore në Kosovë*, i zbatuar nga Fondi i Zhvillimit të Komunitetit (CDF), dhe përfshinte përfaqësues institucionalë, organizata mjedisore, komunitete lokale, akademikë dhe aktorë mediatikë.

Për më tepër, kapitulli mbështetet në aktivitetet e punës në terren të kryera gjatë projektit, duke përfshirë takimet me palët e interesit, ekspertët dhe aktorët lokalë nga zonat e synuara.

1.1 Standardi evropian për planifikimin e restaurimit

Rregullorja e BE-së për Restaurimin e Natyrës paraqitet nga Komisioni Evropian si ligji i parë gjithëpërfshirës i restaurimit i këtij lloji, duke kombinuar një objektiv gjithëpërfshirës afatgjatë me objektiva detyrues për habitate dhe grupime specifike specesh.¹

Dy karakteristika janë veçanërisht të rëndësishme për Kosovën si pikë referimi (edhe pse rregullorja nuk është ligjërish e detyrueshme brenda vendit). Së pari, ajo e bazon restaurimin në rezultate të matshme dhe zbatim të afateve kohore: masat duhet të mbulojnë të paktën 20% të zonave tokësore dhe detare të BE-së deri në vitin 2030 dhe deri në vitin 2050, të gjitha ekosistemet që kanë nevojë për restaurim. Së dyti, ajo formalizon planifikimin e restaurimit si një detyrë qeverisjeje: Vendet e BE-së pritet të paraqesin planet kombëtare të restaurimit deri në shtator të vitit 2026 dhe janë të detyruara të monitorojnë dhe raportojnë progresin, me Agjencinë Evropiane të Mjedisit që kontribuon në raportimin teknik mbi progresin.

¹Komisioni Evropian, “Rregullorja për Restaurimin e Natyrës”, https://environment.ec.europa.eu/topics/nature-and-biodiversity/nature-restoration-regulation_en.

Në kuadër të kësaj kornize, restaurimi kuptohet si një proces aktiv i përmirësimit të gjendjes së ekosistemeve të degraduara në mënyrë që struktura, funksionet dhe kapaciteti i tyre për të mbështetur biodiversitetin të rikuperohen në mënyrë progresive. Qasja e BE-së ofron jo vetëm objektiva dhe detyrime planifikimi, por edhe një drejtim të qartë konceptual: restaurimi trajtohet si një përgjigje praktike ndaj degradimit të ekosistemeve, që dallon nga mbrojtja e ekosistemeve dhe fokusohet drejt rimëkëmbjes ekologjike afatgjatë.

Për Kosovën, rëndësia e kësaj kornize qëndron në parimet që ofron për strukturimin e një qasjeje restaurimi që nga fillimi. Këto përfshijnë, së pari, një theks në rimëkëmbjen ekologjike në vend të ambicive të përgjithshme mjedisore; së dyti, përdorimin e objektivave të matshme dhe me afate kohore të përcaktuara; së treti, nevojën për ta bazuar restaurimin në vlerësim, monitorim dhe prova shkencore; së katërti, kërkesa që masat e restaurimit të përshtaten me tipe dhe kushte të ndryshme ekosistemesh; dhe së pesti, trajtim i restaurimit si një proces afatgjatë që kërkon zbatim, monitorim dhe rishikim në kohë.

Përtej vetë rregullores, disa shtete anëtare të BE-së dhe institucione mbështetëse e kanë përkthyer këtë kornizë në modele më operationale, duke përfshirë dallime ndërmjet rikuperimit pasiv, restaurimit të asistuar dhe rindërtimit më intensiv, si dhe një sërë fazash që përfshijnë vlerësimin, projektimin, zbatimin, monitorimin dhe menaxhimin pas zbatimit. Këto modele operationale nuk janë përcaktuar në rregullore me të njëjtat terma, por ato e bëjnë më të zbatueshme në praktikë qasjen e përgjithshme të BE-së për restaurim.

1.2 Strategjia Kombëtare e Biodiversitetit dhe Plani i Veprimit (2011–2020)

Strategjia Kombëtare dhe Plani i Veprimit për Biodiversitetin (2011–2020) përfaqëson dokumentin kryesor strategjik të Kosovës në fushën e mbrojtjes së biodiversitetit. Ky dokument u zhvillua nga Ministria e Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor, në bashkëpunim me Agjencinë e Mbrojtjes së Mjedisit të Kosovës, dhe u miratua si një kornizë udhëzuese për integrimin e biodiversitetit në politikat sektoriale dhe planifikimin institucional në nivel kombëtar.

Strategjia vendos objektiva afatgjata për ruajtjen e biodiversitetit, mbrojtjen e habitave natyrore dhe përdorimin e qëndrueshëm të burimeve natyrore. Synimet e saj kryesore përfshijnë ndalimin e humbjes së biodiversitetit, përmirësimin e statusit të specieve dhe habitave të kërcënuara, rritjen e kapaciteteve institucionale për menaxhimin e natyrës dhe rritjen e ndërgjegjësimit publik për rëndësinë e biodiversitetit.

Strategjia identifikon qartë presionet kryesore që ndikojnë në ekosistemet në Kosovë, duke përfshirë degradimin dhe fragmentimin e habitave, përdorimin e pakontrolluar të burimeve natyrore, ndryshimin e përdorimit të tokës, ndotjen dhe ndikimet në rritje të ndryshimeve klimatike. Humbja e habitave theksohet si një nga faktorët më kritikë që dëmton funksionimin ekologjik dhe ruajtjen afatgjatë të biodiversitetit.

Megjithatë, pavarësisht rëndësisë së tij strategjike, dokumenti mbetet i kufizuar në raport me nevojat për restaurim të habitave. Strategjia është e orientuar kryesisht drejt masave mbrojtëse dhe rregullatore, ndërsa restaurimi aktiv i habitave të degraduara trajtohet vetëm në terma të përgjithshëm dhe pa mekanizma operacionalë të përcaktuar qartë. Përveç kësaj, periudha e zbatimit të strategjisë (2011–2020) ka skaduar tashmë dhe mungojnë vlerësime të përditësuara që pasqyrojnë ndryshimet e fundit ekologjike, presionet klimatike dhe transformimet territoriale.

Një tjetër kufizim i rëndësishëm ka të bëjë me mungesën e bazave të të dhënave të konsoliduara të biodiversitetit dhe sistemeve të monitorimit sistematike dhe të përditësuara për habitatet, speciet dhe kushtet ekologjike në të gjithë territorin. Kjo kufizon ndjeshëm planifikimin, përcaktimin e përparësive dhe vlerësimin e bazuar në prova, dhe e bën më të vështirë identifikimin e vendeve ku ndërhyrja është më urgjente dhe si duhet të matet ndryshimi ekologjik me kalimin e kohës.

Një boshllëk i mëtejshëm qëndron në mungesën e instrumenteve ligjërish të detyrueshme që do t'i përkthenin objektivat e biodiversitetit në detyrime të zbatueshme dhe të matshme. Strategjia përcakton një drejtim të rëndësishëm politik, por dispozitat e saj nuk krijojnë një kornizë operacionale mjaftueshëm të fortë për restaurimin, zbatimin, monitorimin dhe llogaridhënien afatgjatë.

Në të njëjtën kohë, ky boshllëk ofron një mundësi. Një nga kontributet e përpjekjeve të ardhshme të restaurimit në Kosovë mund të jetë zhvillimi i treguesve të biodiversitetit, të cilët aktualisht mungojnë ose nuk janë zhvilluar mjaftueshëm në një mënyrë sistematike dhe të zbatueshme në aspektin territorial. Projektet e restaurimit mund të shërbejnë jo vetëm për të përmirësuar kushtet ekologjike në terren, por edhe si bazë për krijimin dhe testimin e treguesve për cilësinë e habitatit, lidhshmërinë ekologjike, praninë e specieve dhe funksionalitetin e ekosistemit. Restaurimi jo vetëm që do të mbështeste rimëkëmbjen e biodiversitetit, por gjithashtu do të ndihmonte në ndërtimin e themeleve teknike dhe institucionale për një sistem më të fuqishëm të monitorimit të biodiversitetit dhe qeverisjes mjedisore në Kosovë.

1.3 Raporti “Rëndësia e Restaurimit të Habitatit”

Raporti *Rëndësia e Restaurimit të Habitatit*, botuar nga EC Ma Ndryshe, e identifikon restaurimin e habitave si një kornizë strategjike për adresimin e sfidave mjedisore në Kosovë. Ai e trajton restaurimin si një proces të integruar, që kombinon planifikimin hapësinor, politikën mjedisore dhe pjesëmarrjen aktive të komunitetit. Restaurimi nuk është hartuar si një zgjidhje teknike e njëhershme, por si një përpjekje afatgjatë për të forcuar integritetin ekologjik dhe mirëqenien sociale në kushtet e ndryshueshme të klimës. Raporti bazohet në kërkime ndërdisiplinore dhe analiza të studimeve të rasteve (Delta e Danubit, Rrëqebulli Iberik, LIFE El Hito) për të nxjerrë mësim për projekte të mundshme restaurimi në Kosovë.

1.3.2 Restaurimi i habitave si përgjigje ndaj humbjes së biodiversitetit dhe ndryshimeve klimatike

Raporti thekson se humbja e biodiversitetit dhe ndryshimi i klimës janë sfida të ndërlidhura dhe që restaurimi i habitave i adreson së bashku. Ligatinat e restauruara, pyjet dhe zonat bregore sekuestrojnë karbonin, rregullojnë rrjedhat e ujit dhe e zbutin motin ekstrem, duke zbutur kështu drejtpërdrejt ndikimet klimatike. Në të njëjtën kohë, rilidhja e habitave të fragmentuara rritë qëndrueshmërinë: korridoret ekologjike dhe cilësia e përmirësuar e habitatit i ndihmojnë speciet të përshtaten me kushtet në ndryshim. Është e rëndësishme të theksohet se konteksti ndërkombëtar i politikave tani e detyron restaurimin, për shembull Dekada e OKB-së për Restaurimin e Ekosistemit (2021–2030) dhe Ligji i ri i BE-së për Restaurimin e Natyrës vendosin objektiva të detyrueshëm për të rehabilituar ekosistemet e degraduara. Përshtatja e qasjes së Kosovës me këto korniza ofron një referencë të qartë për strukturimin e përpjekjeve të restaurimit dhe siguron konsistencë me praktikën e vendosura ndërkombëtare.

1.3.3 Përfitimet shumëdimensionale të restaurimit të habitatit

Restaurimi i habitave ofron përfitime shumëdimensionale (ekologjike, sociale dhe ekonomike) që përforcojnë njëra-tjetrën. Ekologjikisht, ai rikuperon funksionet e degraduara: rivendosja e bimësisë natyrore dhe regjimeve hidrologjike ringjall proceset e ekosistemit, përmirëson biodiversitetin dhe rrit qëndrueshmërinë e sistemit. Për shembull, zonat e përmytjeve të restauruara dhe pyjet bregore ndihmojnë në stabilizimin e tokave dhe në ruajtjen e rrjedhave bazë, duke zvogëluar rrezikun e përmytjeve dhe thatësirës. Nga ana sociale, habitatet e restauruara ofrojnë ujë të pastër, ekosisteme më të shëndetshme dhe hapësira të gjelbra publike. Komunitetet përfitojnë nga ndotja e reduktuar dhe mundësitë e reja rekreative ose arsimore, të cilat ndërtojnë mbështetje lokale për ruajtjen e mjedisit. Ekonomikisht, restaurimi është një investim: infrastruktura natyrore ul kostot (p.sh. dëmet nga përmytjet) dhe rrit jetesën. Së bashku, këto përfitime e bëjnë restaurimin një katalizator për përshtatjen ndaj klimës në Kosovë.

1.3.4 Roli i komuniteteve dhe ndërtimi i kapaciteteve në restaurimin e habitave

Restaurimi i suksesshëm i habitatit kërkon përfshirje aktive të komunitetit dhe zhvillimin e kapaciteteve lokale. Ndërhyrjet teknike vetëm shpesh janë të pamjaftueshme, ndërsa qasjet pjesëmarrëse mbështesin administrimin afatgjatë dhe menaxhimin adaptiv.

Integrimi i njohurive ekologjike lokale me metodat shkencore përmirëson rëndësinë dhe efektivitetin e ndërhyrjeve. Ndërtimi i kapaciteteve, duke përfshirë trajnimin në monitorim dhe mirëmbajtje, siguron qëndrueshmërinë e përpjekjeve të restaurimit. Në përgjithësi, restaurimi duhet të trajtohet si një proces bashkëpunues, me angazhimin e komunitetit që nga fillimi.

1.3.5 Mësime të nxjerra nga studime të rasteve të përzgjedhura mbi restaurimin dhe zbatimin e habitave

Tre raste të ndryshme të restaurimit ilustrojnë qasje dhe mësime unike restaurimi. Projekti i Deltës së Danubit (Rumani/Ukrainë) është një ndërhyrje në shkallë pellgu ujor: ai rilidhë kanalet dhe fushat e përmytjeve, rifutë specie kyçe (p.sh. kastorët,

bagëtitë që kullosin) dhe përfshiu komunitetet lokale në menaxhimin e ligatinave. Ai tregoi se restaurimi hidrogjik në shkallë të gjerë mund të nxisë si biodiversitetin ashtu edhe ekonominë lokale (përmes peshkimit dhe ekoturizmit) kur qeverisja është e koordinuar (Autoriteti i Rezervës së Biosferës së Deltës së Danubit, financimi i BE-së, bashkëpunimi ndërkuftar). Projekti i rrëqebullit Iberik (Spanja/Portugalia) është i fokusuar te speciet: ai rifuti rrëqebullin kryesor së bashku me rikuperimin e presë dhe korridoret e habitatit. Sukseset e tij varen nga restaurimi i gjerë i habitatit, menaxhimi gjenetik dhe mbështetja institucionale shumëdekadëshe (financimi LIFE, programet kombëtare). Kjo tregon se iniciativat e udhëhequra nga speciet funksionojnë më mirë kur përfshihen në rikuperimin e gjerë të ekosistemit dhe bashkëpunimin ndërkuftar. Projekti LIFE El Hito (Cuenca, Spanjë) kombinoi restaurimin e habitatit me përdorimin e negociuar të tokës: përmes marrëveshjeve të blerjes dhe kontratave të administrimit me fermerët, u restauruan kriporet dhe lagunat. Ai thekson se përafrimi i objektivave ekologjike me interesat e pronarëve të tokës (nëpërmjet bashkëfinancimit, masave bujqësore-mjedisore dhe granteve LIFE të BE-së) mundëson restaurimin në peizazhe funksionale. Mësimet e përbashkëta nga të gjitha rastet janë të qarta: shkallëzimi i restaurimit përtej parcelave të izoluara, menaxhimi adaptiv (monitorim dhe reagime), përfshirja e palëve të ndryshme dhe lidhja e restaurimit me faktorë ekonomikë (p.sh. eko-turizëm, bujqësi të qëndrueshme) dhe politika mbështetëse. Në përmbledhje, plani i Kosovës duhet të prioritetizojë objektivat në shkallë peizazhi, të ndërtojë partneritete ndërsektoriale dhe të sigurojë financim shumëburimor për të përkthyer ambicien në veprim.

Studimi i rastit	Shkallë	Ndërhyrja kryesore	Qeverisje / Financa	Mësim i transferueshëm
Delta e Danubit	Shkalla e pellgut ujqor (fusha e përmybtjes së Danubit)	Restaurimi hidrogjik (kanale të rilidhura, rimbushur ligatinat) dhe rifutja e specieve kryesore	Menaxhuar nga Rezerva e Biosferës së Deltës së Danubit (RO), koordinim shumëvendësh; fondet e BE-së (LIFE, Natura 2000) plus mbështetja e OJQ-ve	Restaurimi në shkallë të gjerë dhe i fokusuar në proces mund të sjellë përfitime në ekosistem dhe ekonomi kur kombinohet me angazhimin e komunitetit dhe ekoturizmin.
Rrëqebulli Iberik	Rajonale (Malësitë Iberike)	Rimëkëmbja e udhëhequr nga speciet (ri-futja e rrëqebullit, restaurimi i presë, korridoret e habitatit)	Përpjekje e koordinuar Spanjë-Portugali; financim afatgjatë LIFE dhe kombëtar për ruajtjen e natyrës	Programet kryesore të specieve kanë sukses vetëm kur përfshihen në restaurimin më të gjerë të habitatit dhe presë me mbështetje të qëndrueshme institucionale.

JETA EI Hito	Lokal (pellgu i Cuencas, Spanjë)	Restaurimi i ligatinave nëpërmjet përdorimit të tokës të negociuar (krijimi i ligatinave, skemat agro-mjedisore)	Projekti EU LIFE me bashkëfinancim; marrëveshje të palëve të interesit me fermerët	Integrimi i restaurimit me përdorimet lokale të tokës (përmes kontratave të administrimit) krijon rezultate me shumë përfitime në peizazhet funksionale.
--------------	----------------------------------	--	--	--

Burimet: Sinteza e mësipërme është nxjerrë nga raporti i EC Ma Ndryshe mbi Rëndësinë e Restaurimit të Habitatit (2025), të plotësuara nga literatura e restaurimit mbi shërbimet e ekosistemit dhe politika e restaurimit e BE-së.

1.3.6 Bashkëprodhimi i njohurive shkencore dhe lokale

Konsultimet me palët e interesit mbi pellgjet e lumenjve të Kosovës zbuluan presione që restaurimi duhet t'i adresojë. Këto përfshijnë ndotjen (hedhjen e mbeturinave të ndërtimit dhe komunale), nxjerrjen e paligjshme të zhavorrit që destabilizon shtretërit e lumenjve dhe trajtimin e pamjaftueshëm të ujërave të zeza që çon në cilësi të degraduar të ujit. Digat dhe devijimet e hidrocentraleve ndikojnë në habitate ujore të fragmentuara, duke kontribuar në rënien e peshqve (trofta, ngjala) dhe biodiversitetit të ligatinave. Faktorët klimatikë (përmbytjet dhe thatësitat më të shpeshta) e përkeqësojnë më tej degradimin e lumenjve.

Çdo qasje restaurimi që lidhet me sistemet e ujore duhet të marrë parasysh këto presione, duke siguruar që ndërhyrjet t'i përgjigjen drejtpërdrejt shkaqeve themelore të degradimit në vend që të adresojnë vetëm simptomat.

Veçanërisht, disa korridore lumenjsh tregojnë shenja të rimëkëmbjes natyrore: shelgjet dhe shkurret pioniere po rikolonizojnë vendet e mëparshme të nxjerrjes së zhavorrit, duke treguar se rigjenerimi pasiv mund të ndodhë nëse mbrohet. Megjithatë, kuptimi i këtyre proceseve mbetet i kufizuar dhe një rigjenerim i tillë shpesh perceptohet si neglizhencë. Prandaj, plani duhet të kombinojë restaurimit aktiv me rritjen e ndërgjegjësimit dhe edukimin.

2. Strategjia e restaurimit: ekosistemet prioritare dhe korniza e ndërhyrjes

2.1 Ekosisteme prioritare

Bazuar në analizën në kapitullin e mëparshëm, e cila nxjerr në pah degradimin e habitave, qeverisjen e fragmentuar dhe mungesën e kornizave operative të restaurimit në Kosovë, ky plan i jep përparësi livadheve (duke përfshirë livadhet urbane), zonave përreth lumenjëve dhe zonave të biodiversitetit brenda zonave bujqësore. Fokusi nuk është në përcaktimin formal të objektivave të restaurimit, por

në identifikimin e një gjeografie restaurimi koherente dhe zgjidhje që mund të aplikohen në shkallë më të gjerë. Këto ekosisteme janë përzgjedhur sepse ato tashmë janë pjesërisht të pasura me biodiversitet, të shpërndara në të gjithë territorin dhe të përshtatshme për restaurim gradual, ndërsa përfaqësojnë ndërlidhjen e menjëhershme midis nevojës ekologjike, fizibilitetit të zbatimit dhe rëndësisë territoriale.

Ato nuk janë zona të mbrojtura zyrtarisht, por shpesh ekzistojnë si zona kalimtare ose "ndërmjetëse" (in-between zones) në të gjithë territorin. Këto sisteme lidhin përdorime të ndryshme të tokës, mbështesin grupe të shumta specimesh dhe mundësojnë restaurim të shkallëzuar dhe me faza. Ndërsa shpesh nuk njihen sa duhet në kornizat ligjore dhe të planifikimit, ato kanë potencial të konsiderueshëm për të rivendosur funksionet ekologjike, për të përmirësuar cilësinë e habitaveve dhe për të forcuar lidhjen midis ekosistemeve, tokës bujqësore, vendbanimeve dhe sistemeve ujore.

Më konkretisht, këto ekosisteme janë të prioritizuara për arsye të mëposhtme:

Livadhet (rurale dhe urbane): Kullotat me intensitet të ulët janë thelbësore për pjalmuesit dhe shëndetin e tokës. Rivendosja e livadheve të pasura me lule siguron ushqim për kafshët, vendet e folezimit dhe habitaveve për insekte, zogjtë dhe kafshët e tjera të egra, ndërsa lidh gjithashtu tokat bujqësore dhe zonat natyrore. Livadhet urbane i shtrijnë këto përfitime në zonat urbane. Si livadhet rurale ashtu edhe ato urbane lidhin kështu objektivat e biodiversitetit me përdorimin e përditshëm të tokës dhe janë vende relativisht të lehta dhe me kosto të ulët për të filluar restaurimin.

Zonat bregore: Brigjet e lumenjve kanë funksione me ndikim të madh dhe lidhin natyrshëm peizazhet. Tamponët e shëndetshëm bregorë stabilizojnë brigjet, përmirësojnë cilësinë e ujit dhe rregullojnë përmytjet ndërsa lidhin habitatet malore, bujqësore dhe zonat e ulëta. Këto zona janë nën presion të madh (ndotje, nxjerrja e zhavorrit, digat), por edhe një restaurim modest (mbjellja e bimësisë vendase, heqja e barrierave) jep përfitime të shumëfishta: ujë më të pastër, reduktimi i erozionit, habitat të jetës së egër dhe mikroklimë më të freskët. Meqenëse lumenjtë formojnë korridore lineare, mbrojtja dhe restaurimi i tyre krijon një lidhje të gjerë peizazhi.

Zonat e biodiversitetit të tokës bujqësore: Gjithashtu u jepet përparësi pjesëve të mbetura të habitaveve në ferma, si gardhet, kufijtë e fushave, ligatinat e vogla dhe karakteristika të ngjashme. Këto karakteristika i zgjerojnë strehat natyrore në peizazhe pune dhe nxisin shërbimet e ekosistemit (pjalmimi, kontrolli i dëmtuesve, mbajtja e tokës). Në terma praktikë, ato janë gjithashtu relativisht me kosto të ulët dhe mund të shkallëzohen përmes stimujve agro-mjedisorë, duke përfituar si biodiversitetin ashtu edhe qëndrueshmërinë e fermave. Ky grup i fokusuar ekosistemesh lejon që plani i restaurimit të fillojë aty ku ndërhyrjet janë më efektive dhe të realizueshme, ndërsa hedh themelet për zgjerimin e biodiversitetit dhe qëndrueshmërisë ndaj klimës në të gjithë Kosovën.

Brenda këtyre ekosistemeve, restaurimi udhëhiqet nga dy logjika: zonat pa dëm (no-harm zones) dhe zona për lidhjen e habitaveve. Zonat pa dëm i referohen

zonave ku vlera ekologjike ekziston pjesërisht dhe ku përparësia është parandalimi i degradimit të mëtejshëm, duke mbështetur njëkohësisht rimëkëmbjen. Zonat për lidhjen e habitave i referohen zonave që mund të zgjerohen, të mbrojnë ose të rilidhin asetet ekzistuese ekologjike në të gjithë peizazhin. Në këtë kontekst, livadhet, livadhet urbane, korridoret bregore dhe zonat e biodiversitetit brenda vendeve bujqësore kanë përparësi si peizazhe të përshtatshme brenda të cilave mund të zbatohen këto logjika.

Metodologjikisht, plani propozon një qasje shumëspeciesh (multispecies), duke lidhur veprimet e restaurimit me speciet treguese (indicator species) dhe marrëdhëniet ekologjike. Kjo u mundëson vendeve të restaurimit të funksionojnë jo vetëm si zona ndërhyrjeje, por edhe si pilot projekte që gjenerojnë të dhëna, metoda dhe njohuri për shkallëzimin dhe zhvillimin institucional në të ardhmen.

Për të mbështetur zbatimin, ekosistemet e prioritizuara në këtë dokument mund të renditen sipas fizibilitetit, shkallës dhe afateve kohore të përcaktuara. Ndërsa të tre llojet e ekosistemeve janë të rëndësishme, roli i tyre ndryshon në fazën e parë të restaurimit.

Prioriteti i Fazës 1 (afatshkurtër, zbatimi pilot projekteve):

Peizazhet livadhe dhe zonat e biodiversitetit brenda tokës bujqësore kanë përparësi për zbatimin fillestar. Këto sisteme mund të restaurohen në shkallë më të vogla, kërkojnë më pak varësi institucionale dhe lejojnë testimin e shpejtë të metodave të restaurimit dhe qasjeve të monitorimit.

Prioriteti i Fazës 2 (zbatimi afatmesëm deri në afatgjatë):

Restaurimi i zonave bregore është propozuar si një fazë e dytë për shkak të shkallës së saj më të madhe territoriale, varësisë më të lartë nga koordinimi ndër-institucional dhe nevojës për të adresuar presione komplekse siç janë ujërat e zeza, hidromorfologjia dhe konfliktet e përdorimit të tokës. Ndërhyrjet pilot mund të fillojnë herët, por zbatimi i plotë kërkon koordinim afatgjatë. Ndërhyrjet e para në këtë rast mund të jenë simbolike dhe më shumë për komunikimin me publikun dhe komunitetet vendase.

2.2 Korniza e propozuar e restaurimit

Këto tre ekosisteme veprojnë në shkallë të ndryshme hapësinore dhe kohore. Sistemet e lumenjve funksionojnë në një shkallë më të madhe territoriale dhe karakterizohen nga procese dinamike, që kërkojnë ndërhyrje restaurimi të koordinuara gjatë afateve kohore më të gjata. Kurse ekosistemet e livadheve dhe zonat e biodiversitetit brenda tokave bujqësore mund të zbatohen dhe testohen në shkallë më të vogël dhe brenda afateve kohore më të shkurtra. Kjo i bën ato të përshtatshme për ndërhyrje dhe aplikime pilot më të menjëhershme.

Megjithatë, kornizat e restaurimit të zhvilluara në këtë plan ndjekin një strukturë metodologjike të qëndrueshme të aplikuar në të gjitha ekosistemet e përzgjedhura. Korniza është e organizuar në një sekuencë fazash të ndërlidhura, duke kaluar nga identifikimi i vendndodhjes në qeverisjen dhe shkallëzimin afatgjatë.

Përzgjedhja e lokacionit

Restaurimi fillon me identifikimin e lokacioneve prioritare bazuar në rëndësinë ekologjike, nivelin e degradimit, fizibilitetin e ndërhyrjes dhe potencialin për demonstrim dhe replikim. Kriteret e përzgjedhjes zakonisht përfshijnë intensitetin e presionit, vlerën e biodiversitetit, kushtet e zotërimit të tokës dhe mundësitë për bashkëfinancim ose harmonizim me programet ekzistuese.

Vlerësimi i lokacionit

Vendet e përzgjedhura i nënshtrohen një vlerësimi bazë për të përcaktuar kushtet ekologjike dhe territoriale. Kjo përfshin hartëzimin e habitave, identifikimin e faktorëve që shkaktojnë degradim, vlerësimin e kushteve të tokës dhe ujit, si dhe analizën e përdorimit dhe pronësisë së tokës. Vlerësimi siguron që veprimet e restaurimit t'u përgjigjen si nevojave ekologjike, ashtu edhe kufizimeve praktike.

Korniza e menaxhimit për restaurim

Bazuar në vlerësimin e vendit, zbatohet një proces i strukturuar për të përcaktuar rrugën e duhur të restaurimit. Kjo përfshin:

- identifikimin dhe zbutjen e presioneve të vazhdueshme,
- vlerësimi i potencialit të rigjenerimit natyror,
- zgjedhja midis qasjeve pasive dhe aktive të restaurimit,
- përcaktimi i strategjive të ndërhyrjes specifike për vendin.

Ky proces siguron që ndërhyrjet të jenë proporcionale me nivelin e degradimit dhe në përputhje me potencialin e rimëkëmbjes ekologjike.

Rruga e restaurimit pasiv

Kur ekosistemet ruajnë kapacitet të mjaftueshëm rimëkëmbjeje, restaurimi përqendrohet në mbrojtje dhe menaxhim dhe jo në ndërhyrje të drejtpërdrejtë. Masat mund të përfshijnë heqjen e presioneve, kullotjen ose kositjen e kontrolluar dhe mbështetjen për proceset natyrore të rigjenerimit. Restaurimi pasiv ka përparësi aty ku mund të arrijë rezultate në mënyrë efikase dhe me kosto më të ulët.

Rruga aktive e restaurimit

Kur degradimi është më i rëndë ose rimëkëmbja natyrore është e kufizuar, zbatohen ndërhyrje të synuara. Këto mund të përfshijnë rivendosjen e bimësisë, stabilizimin e tokës, heqjen e specieve invazive, rregullimet hidrologjike ose instalimin e elementëve strukturorë. Restaurimi aktiv projektohet për të rivendosur funksionet ekologjike dhe për të përshpejtuar proceset e rimëkëmbjes.

Monitorimi dhe treguesit

Të gjitha ndërhyrjet e restaurimit shoqërohen nga sisteme monitorimi të bazuara në një grup të kufizuar treguesish të matshëm. Këta zakonisht përfshijnë gjendjen e

bimësisë, praninë e biodiversitetit, tiparet strukturore të habitatit dhe parametrat përkatës mjedisore, siç janë cilësia e tokës ose e ujit. Monitorimi hartohet të jetë praktik dhe i përsëritshëm, duke mundësuar vlerësimin sistematik dhe menaxhimin adaptiv.

Qeverisja dhe palët e interesit

Restaurimi zbatohet përmes një modeli qeverisjeje me shumë aktorë që përfshin institucionet publike, komunat, pronarët e tokave, OJQ-të dhe partnerët dhe ekspertët shkencorë. Rolet dhe përgjegjësitë janë përcaktuar për zbatimin, mirëmbajtjen, monitorimin dhe zbatimin. Angazhimi i palëve të interesit është i integruar gjatë gjithë procesit për të siguruar fizibilitetin dhe qëndrueshmërinë afatgjatë.

Fazat dhe zbatueshmëria në shkallë më të gjerë

Korniza ndjek një qasje me faza:

- fazë pilot, duke u përqendruar në metodat e testimit dhe gjenerimin e rezultateve fillestare,
- fazën e shkallëzimit, duke zgjeruar ndërhyrjet e suksesshme në vende të tjera,
- faza e integrit, duke integruar restaurimin në politika, planifikim dhe mekanizma financimi.

2.3 Rreziqet kryesore të zbatimit dhe masat për uljen e ndikimeve:

Zbatimi i restaurimit të habitave në Kosovë përballet me disa rreziqe kontekstuale që mund të ndikojnë në planifikim dhe zbatim. Rreziqet kryesore dhe drejtimet e zbutjes janë përmbledhur më poshtë:

Ndryshimet institucionale dhe në qeverisje

Ndryshimet e shpeshta brenda ministrive dhe administratave komunale mund të ndërpresin zbatimin ose të vonojnë vendimmarrjen.

Masa për uljen e ndikimeve: Vendosni marrëveshje të qarta ndërinsticionale dhe ruani vazhdimësinë përmes partneriteteve lokale dhe përfshirjes së OJQ-ve.

Kapacitet i kufizuar teknik dhe financiar

Restaurimi kërkon ekspertizë ekologjike, aftësi monitorimi dhe financim të qëndrueshëm që janë ende në zhvillim e sipër në Kosovë.

Masa për uljen e ndikimeve: Bashkoni ekipet kombëtare me këshilltarë teknikë, përdorni projekte pilot për trajnim dhe lidhni financimin me rezultate të matshme.

Konflikte mbi pronësinë dhe zotërimin e tokës

Të drejtat e paqarta të pronësisë, parcelat e fragmentuara dhe menaxhimi i paqartë i

tokës komunale mund të kufizojnë aksesin në vend.

Masa për uljen e ndikimeve: Jepni përparësi vendeve në tokë publike ose me titull të qartë dhe integroni ndërmjetësimin e përdorimit të tokës në fazat e hershme të përgatitjes së projektit.

Angazhimi dhe mirëmbajtja e komunitetit

Ndërgjegjësimi dhe kapaciteti i kufizuar në nivel bashkiak ose komunitar mund të dobësojnë administrimin afatgjatë.

Masa për uljen e ndikimeve: Ndërtimi i pronësisë lokale përmes dizajnit pjesëmarrës, roleve të qarta të mirëmbajtjes dhe fushatave ndërgjegjësuere.

Kapitujt e mëposhtëm ofrojnë më shumë arsyetim dhe përshkruajnë planin e mundshëm të restaurimit të habitatit për këto ekosisteme.

3. Peisazhi i zonave përreth lumenjëve

Ky kapitull propozon një program restaurimi për zonat përreth lumenjëve në nivel të përgjithshëm por të zbatueshëm, të ndërtuar rreth njësisë “Zona të brezit mbrojtës përgjatë lumenjve” 0–150 m dhe dy nënzona të saj operative (zonë kritike përgjatë kufirit 0–50 m; zonë mbrojtëse tampon 50–150 m). Qasja bazohet në (i) sintezën e presioneve të palëve të interesit dhe kufizimeve të qeverisjes, dhe (ii) hulumtimet e mëparshme në terren të publikuara nga EC Ma Ndryshe, të cilat tregojnë se biodiversiteti dhe modelet e shpërndarjes së insekteve ujore janë të përqendruara pranë bregut të lumit dhe bien ndjeshëm përtej afërsisht 100–150 m, me lloje të rralla/endemike që shpesh kufizohen në dhjetëra metrat e parë.

Arsyetimi për restaurimin e zonave bregore përreth lumenjëve në Kosovë është i trefishtë: (1) cilësia e ujit dhe presionet mbi shëndetin publik lidhen vazhdimisht me ujërat e zeza dhe mbetjet e patrajuara/të patrajuara mjaftueshëm në lumenj, duke përfshirë raportimin e vetë ujit të Kosovës dhe vlerësimet më të gjera të sigurisë së ujit; (2) degradimi hidromorfologjik (p.sh., nxjerrja e zhavorrit, kanalizimi, armatimi i fortë) minon kompleksitetin e habitatit, stabilitetin e brigjeve dhe funksionin e fushës së përmytjes; dhe (3) rreziku klimatik (thatësitrat/përmytjet) zmadhohet kur lumenjtë dhe zonat mbrojtëse thjeshtohen dhe shkëputen, ndërsa korridoret e vegjetuara mbështesin moderimin, ruajtjen, filtrimin dhe qëndrueshmërinë ekologjike.²

Rekomandohet një plan ndërhyrjeje me faza: Pilotim (Viti 1–2), Zgjerim në shkallë më të gjerë (Viti 3–5), Integrim (Viti 5+), duke përdorur 6–8 paketa pune që mund të sigurohen dhe monitorohen në mënyrë të vazhdueshme në të gjitha vendet.

3.1 Baza dhe arsyetimi për restaurimin e bregut në Kosovë

Raportimi zyrtar i Kosovës tregon se cilësia e ujërave sipërfaqësore shpesh përkeqësohet pranë vendbanimeve për shkak të shkarkimeve të ujërave të zeza dhe

²Ministria e Mjedisit, Planifikimit Hapësinor dhe Infrastrukturës dhe Agjencia e Mbrojtjes së Mjedisit të Kosovës, *Gjendja e Ujërave në Kosovë 2020* (Prishtinë: Qeveria e Kosovës, 2020).

hedhjes së mbeturinave, dhe bilanci i ujit/baza e njohurive mbetet e paplotë, duke e bërë restaurimin dhe monitorimin e synuar një mënyrë praktike për të mbledhur prova, ndërkohë që përmirësohen kushtet.

Nga një perspektivë e sigurisë së ujit, analizat e Bankës Botërore identifikojnë ndotjen, asgjësimin e ujërave të zeza të patrajuara dhe monitorimin e kufizuar të ujërave sipërfaqësore si kufizime kryesore në sektorin e ujit të Kosovës, duke përforcuar logjikën se restaurimi bregdetar duhet të shoqërohet me të paktën një koordinim minimal të ujëmbledhësit për ujërat e zeza dhe rrjedhjet.³

Sinteza e konsultimit të brendshëm me palët e interesit shton specifikim operativ: çështjet e përsëritura përfshijnë ndotjen e lumenjve nga prishjet dhe mbetjet inerte, si dhe mbetjet komunale; sistemet e paplota të kanalizimeve dhe infrastrukturën e trajtimit të ujërave të ndotura që funksionon pjesërisht; boshllëqet në menaxhimin e mbetjeve të pesticideve; dhe ndikimet e nxjerrjes së zhavorrit dhe gurorëve në shtretërit dhe brigjet e lumenjve. Presione shtesë lindin nga zhvillimet e hidrocentraleve dhe digat, të cilat prishin habitatet ujore, së bashku me rritjen e thatësisë dhe ngjarjeve të përmbytjeve që lidhen drejtpërdrejt me rolin mbrojtës të sistemeve bregore dhe të ligatinave.

Këto presione intensifikohen më tej nga ndryshimet klimatike, veçanërisht rritja e temperaturave të ujit, të cilat ulin nivelet e oksigjenit dhe vënë në stres speciet ujore, si dhe nga ndryshime më të gjera në zonat klimatike, ku regjimet e temperaturës lëvizin lart në lartësi dhe gjerësi gjeografike, duke ndryshuar kushtet e habitatit dhe shpërndarjen e specieve.

Hulumtimi në terren është veçanërisht i vlefshëm sepse ofron një mekanizëm ekologjik specifik për Kosovën që shpjegon pse zonat bregore përreth lumenjëve kanë rëndësi: insektet ujore (përfshirë grupet EPT që përdoren shpesh si bioindikatorë) kanë faza larvare ujore dhe faza të rritura tokësore, kështu që dinamika e popullatës së tyre varet nga uji i freskët/i oksigjenuar, shiritat e paprekur të daljes në breg dhe bimësia e vazhdueshme ripariante për hije, lagështi dhe shpërndarje. Transektet empirike që përdorin kurthe me dritë UV tregojnë bollëkun/pasurinë më të lartë afër lumit dhe rënie të ndjeshme më larg, duke mbështetur njësinë 0-150 m si të mbrojtshme ekologjikisht dhe praktikisht të matshme.

Këto prova përputhen me me analizat më të gjera: zonat mbrojtëse në brigjet e lumenjëve përshkruhen gjerësisht si masa shumëfunktionale që filtrojnë rrjedhjen e ujërave, stabilizojnë brigjet dhe sigurojnë habitat/lidhje.

3.2 Korniza e Restaurimit të Zonës Tamponuese Ripariante

Qasja bazohet në një përkufizim të qartë hapësinor, zbatim në faza dhe menaxhim adaptiv me kalimin e kohës.

3.2.1 Përzgjedhja e vendndodhjes

³Banka Botërore, *Perspektiva e Sigurisë së Ujit për Kosovën* (Uashington, DC: Banka Botërore, 2018).

Për ta mbajtur programin të mbrojtshëm dhe që mund të shtrihet në shkallë më të gjerë, propozimi është të zgjidhen projekte pilot duke përdorur kritere që pasqyrojnë rrezikun, fizibilitetin dhe vlerën demonstruese:

- Intensiteti dhe kthyeshmëria e presionit: prania e shenjave të nxjerrjes së zhavorrit, paqëndrueshmëria e brigjeve, humbja e qartë e bimësisë, mbeturinat; preferencë për vendet ku ndalimi i dëmit është i mundshëm brenda 12-18 muajve.
- Ndjeshmëria ndaj biodiversitetit: afërsia me habitatet me vlerë të lartë ose evidencë e llojeve/kushteve të ndjeshme (p.sh., sistemet e ujërave të freskëta të burimit, konteksti i zonave të mbrojtura ose pikat me rëndësi, të identifikuar nga hulumtimet në terren).
- Fizibiliteti dhe kontrolli i tokës: disponueshmëria e tokës komunale/publike, pronarë tokash që janë bashkëpunues dhe më pak konflikte brenda korridorit 0–150 m.
- Gatishmëria për bashkëfinancim: mundësi për t'u përshtatur me buxhetet e ujërave të zeza/kanalizimeve ose të rrezikut nga përmytjet dhe tubacionet e donatorëve.

Bazuar në këtë vlerësim, pjesët pilot të lumenjve përzgjidhen duke përdorur kritere të përcaktuara, duke u përqendruar në zonat ku restaurimi është si i nevojshëm urgjentisht ashtu edhe i realizueshëm.

3.2.2 Vlerësimi i lokacionit

Procesi i restaurimit fillon me përcaktimin e zonës bregore përreth lumenjëve 0–150 m si njësi kryesore e planifikimit. Kjo krijon një kornizë hapësinore të qëndrueshme për analizë dhe ndërhyrje.

Kjo zonë trajtohet si një sistem korridori: njësi e menaxhimit është toka brenda 150 m nga buza e ujit, e ndarë në:

- 0–50 m (zonë kritike përgjatë kufiri): mbrojtje e rreptë e proceseve karakteristike në këtë zonë; ndërhyrjet janë me gjurmë të vogël, ndjeshmëri të lartë.
- 50–150 m (zonë mbrojtëse tampon): zona kryesore për ri-vegjetacionin, masat e filtrimit të rrjedhjeve dhe vazhdimësinë e korridorit.

Hulumtimet tregojnë se funksione të ndryshme ekologjike kërkojnë gjerësi të ndryshme të zonave mbrojtëse. Zonat mbrojtëse më të ngushta mund të ofrojnë funksione themelore, të tilla si filtrimi i ndotësve dhe zvogëlimi i rrjedhjes sipërfaqësore. Megjithatë, zona mbrojtëse më të gjera janë të nevojshme për të mbështetur procese më komplekse ekologjike, duke përfshirë sigurimin e habitatit, lëvizjen e specieve dhe mbështetjen e përgjithshme të biodiversitetit. Për këtë arsye, një zonë mbrojtëse prej 150 m mund të kuptohet si një "zonë tampon shumëfunktionale" e mbrojtshme, e aftë të mbështesë një gamë më të gjerë funksionesh ekologjike, veçanërisht në kontekstet ku objektivat e biodiversitetit janë një përparësi kyçe.

Duke u bazuar në këtë, kryhet një vlerësim bazë, duke përfshirë hartëzimin e korridoreve, identifikimin e presioneve kryesore ekologjike dhe territoriale, si dhe një kuptim të kushteve të pronësisë së tokës. Ky hap siguron që ndërhyrjet të bazohen si në realitetet ekologjike ashtu edhe në kufizimet praktike.

3.2.3 Korniza e vendimeve për restaurim

Procesi i restaurimit ndjek një sekuencë të strukturuar hapash:

- Përkufizimi fillestar: Përkufizimi i zonës mbrojtëse 0–150 m si njësi kryesore e planifikimit.
- Vlerësimi: Vlerësimi bazë duke përfshirë hartëzimin, identifikimin e presioneve dhe pronësinë e tokës.
- Përzgjedhja e vendndodhjes: Përzgjedhja e shtrirjeve pilot bazuar në urgjencë dhe fizibilitet.
- Planifikimi: Zhvillimi i paketave të detajuara të punës, duke përfshirë dizajnet teknike dhe specifikimet e prokurimit të nevojshme për zbatim.
- Zbatimi: Faza tjetër përfshin zbatimin e ndërhyrjeve pilot, duke kombinuar masa fitimprurëse të shpejta (siç është largimi i mbeturinave ose kontrolli i aksesit), zgjidhje të synuara inxhinierike (p.sh. stabilizimi i brigjeve) dhe përpjekje për rivegjetimin.
- Monitorimi: Pas zbatimit, përcaktohet një fazë monitorimi, duke ndjekur tregues të tillë si cilësia e ujit, gjendja e korridorit riparian dhe performanca e biodiversitetit, veçanërisht përmes makroinvertebrorëve dhe taksonëve EPT, të cilët janë tregues të ndjeshëm të shëndetit ekologjik.
- Vlerësimi dhe përshtatja: Rezultatet e monitorimit informojnë një fazë vlerësimi dhe përshtatjeje, ku qasjet e restaurimit, standardet teknike dhe mekanizmat e qeverisjes përpunohen bazuar në rezultatet e vëzhguara.
- Shkallëzimi: Qasjet e suksesshme më pas mund të shtrihen në shkallë më të gjerë në shtrirje të tjera të lumenjve dhe komuna, duke lejuar që modeli i restaurimit të zgjerohet në mënyrë territoriale.
- Integrimi: Së fundmi, procesi shkon drejt integritit, ku restaurimi është i ngulitur në sistemet e planifikimit dhe qeverisjes përmes mekanizmave të tillë si rregulloret e rikthimit, strukturat e mirëmbajtjes afatgjata, kornizat e zbatimit dhe financimi i qëndrueshëm.

Fazimi: Pilotimi, Shkallëzimi dhe Integrimi

Programi i propozuar do të duhej të organizohej në mënyrë të tillë që investimet e hershme të gjeneronin shabllone, prova dhe pranim para zbatimit në shkallë të gjerë: Faza pilot (Viti 1–2): shtrirja e programit pilot; prodhimi i hartave bazë, reduktimi i shpejtë i rrezikut, punimet demonstruese dhe përpilimi i një protokollit të monitorimit. Faza e shkallëzimit (Viti 3–5): replikimi i modelit të paketës së punës në bashki/pellgje shtesë.

Integrimi (Viti 5+): përfshirja e rregullave të korridorit riparian në planifikimin hapësinor, kushtëzimin/stimujt bujqësorë dhe menaxhimin rutinë të ujit.

3.2.4 Trajektorja e restaurimit pasiv

Rigjenerim natyror i asistuar. Kur speciet drunore pioniere (p.sh., shëlgjet) tashmë po kolonizojnë brigjet e shqetësuara, ato duhet të mbrohen dhe procesi i suksesionit të përcjellët në vend të pastrimit; kontributi i ekspertëve thekson rolin e stabilizimit dhe suksesionit të specieve bregore pioniere, duke mbështetur një strategji me kosto më të ulët dhe fitim të lartë në zona të përshtatshme.

3.2.5 Trajektorja restaurimit aktiv

Opsionet teknike të propozuara sipas nënzonës, duke përfshirë masat e bazuara në gurë:

1. Nënzona 0–50 m: zona kritike përgjatë kufirit (mbrojtje dhe riparim)

Objektivi kryesor është ndalimi i dëmtimit aktiv dhe rivendosja e brezit të daljes në pah dhe funksionit të qëndrueshëm të bregut me një gjurmë minimale.

Opsionet e rekomanduara:

- Përrjashtimi i qasjes dhe kalimet e kontrolluara: Shqetësimi i drejtpërdrejtë i brigjeve është dëmtues në mënyrë disproporcionale në këtë brez. Hulumtimet identifikojnë vazhdimisht erozionin e brigjeve dhe ndotjen e drejtpërdrejtë si presione kryesore që zonat mbrojtëse bregore ndihmojnë në zbutjen e tyre.
- Ndërrhyrje me metoda natyrore për stabilizimin e brigjeve (Inxhinieri e butë): Përdorni metoda të stabilizimit të brigjeve të bazuara në natyrë, duke u mbështetur në bimësi dhe materiale natyrore aty ku kushtet hidraulike e lejojnë. Këto qasje mbështesin si stabilitetin strukturor ashtu edhe krijimin e bimësisë bregore.
- Masat e bazuara në gurë (aplikim pilot): Eksploroni përdorimin e synuar të gurit në vende të zgjedhura për të mbështetur stabilizimin e brigjeve dhe për të rritur kompleksitetin e habitatit.

Këto masa duhet të testohen aty ku nevojitet mbështetje shtesë strukturore, duke shmangur ndërhyrjet e vazhdueshme të forta përgjatë korridorit. Përdorimi i tepërt i stabilizimit të bregut të fortë mund të thjeshtojë habitatet, të zvogëlojë bimësinë dhe tiparet natyrore, dhe të zhvendosë presionet e erozionit në rrjedhën e poshtme.

Të gjitha masat e propozuara duhet të hartohen dhe zbatohen me kontributin e ekspertëve në ekologji, duke siguruar ndërhyrje specifike për kontekstin dhe ekologjikisht të shëndosha.

2. Nënzona 50–150 m: Zona mbrojtëse tampon - Rivendosja dhe lidhja.

Objektivi kryesor është rindërtimi i kapacitetit të filtrimit, rivendosja e hijes dhe kushteve mikroklimatike, dhe përmirësimi i lidhshmërisë ekologjike, duke zvogëluar njëkohësisht presionet e rrjedhjes së ujërave.

Opsionet e rekomanduara:

- Mbjellje në zonat tampon me shumë shtresa. Vendosja mozaikë bar-shkurre-pemë të përshtatura me gradientët e lagështisë së vendit; udhëzimet evropiane të përshtatjes i përkufizojnë në mënyrë të qartë zonat tampon si breza të përhershëm bimësie natyrore/gjysmënatyrore midis bregut të mbushur me ujë dhe përdorimeve intensive të tokës.
- Ndërprerja e rrjedhjes së ujërave dhe masat "në skaj të fushës". Aty ku bujqësia kufizohet me korridorin, t'i jipet përparësi shiritave të filtrimit me bimësi, planifikimit të rrezikut të reduktuar të pesticideve/plehrave pranë ujit dhe karakteristikave të vogla të mbajtjes në pikat e hyrjes së rrjedhjes së ujërave (të zbatuara si pjesë e koordinimit të pellgut ujëmbledhës).
- Menaxhimi i qasjes dhe dizajni rekreativ. Formalizimi i shtigjeve/pikave të qasjes në lum për të zvogëluar shkeljen; përqendrimi i aksesit aty ku brigjet mund ta tolerojnë atë.
- Vazhdimësia e vegjetacionit për të siguruar lidhjen ekologjike. Hulumtimet në terren tregojnë se shpërndarja e të rriturve dhe sukcesi i ciklit jetësor varen nga bimësia e vazhdueshme bregore që siguron hije dhe lagështi; kjo mbështet korridoret e vazhdueshme të "shiritit të gjelbër", veçanërisht përmes zonave periurbane.

Masat brenda kanalit (zbatohen aty ku është e përshtatshme)

- Vendosja e grumbujve gurësh. Shënime udhëzuese: Vendosja e saktë është thelbësore (p.sh. të shmangët vendosja e gurëve në mënyrë që mund të rrisin përmytjet; të vendosen në mënyrë që të mos shkaktojnë erozion).
- Vendosje e madhe druri. Përdoret gjerësisht për të përmirësuar kompleksitetin e habitatit; duhet të ankorohet/stabilizohet në mënyrë të përshtatshme dhe të projektohet për të shmangur rrezikun për urat dhe transportin e përmytjeve.

3.2.4 Monitorimi dhe treguesit

I harmonizuar me logjikën e korridorit riparian dhe i përshtatur kapacitetit zbatues të Kosovës:

- Gjendja e korridorit riparian: Vlerësim periodik i vazhdimësisë dhe strukturës së bimësisë përgjatë zonës tampon 0–150 m. Të regjistrohet prania e mbulesës së vazhdueshme të bimësisë, boshllëqet në korridor dhe gjendja e skajit kritik 0–50 m. Vëmendje e veçantë duhet t'i kushtohet stabilitetit të bregut, shenjave të erozionit dhe rikuperimit të brezit të daljes në sipërfaqe.
- Cilësia dhe presionet e ujit: Të monitorohen treguesit bazë të cilësisë së ujit (p.sh. ndotja e dukshme, treguesit e turbullirës aty ku të dhënat janë të kufizuara) dhe të identifikohen presionet e vazhdueshme siç janë shkarkimi i ujërave të zeza, hyrjet e rrjedhjeve dhe shqetësimi i sedimenteve. Vëzhgimet duhet të lidhen me aktivitetet në rrjedhën e sipërme dhe në nivelin e pellgut ujëmbledhës.
- Treguesit e biodiversitetit (ujorë dhe bregorë): Të përdoen makroinvertebrorët, veçanërisht taksat EPT (Ephemeroptera, Plecoptera, Trichoptera), si tregues

kryesorë të shëndetit ekologjik. Marrja e mostrave duhet të kryhet periodikisht (p.sh. një ose dy herë në vit) në bashkëpunim me ekspertë ose institucione. Plotësoni me vëzhgime të thjeshta të faunës bregore dhe rikuperimit të bimësisë.

- Vendosja dhe funksioni i bimësisë: Të ndiqet sukcesi i ri-vegjetacionit në zonën mbrojtëse prej 50–150 m, duke përfshirë mbijetesën e specieve të mbjella, rigjenerimin e bimësisë vendase dhe zhvillimin e strukturës shumështrësore (bar-shkurre-pemë). Monitoroni sigurimin e hijes dhe vazhdimësinë e "korridorit të gjelbër".
- Performanca e ndërhyrjeve strukturore: Të vlerësohet performanca e masave të zbatuara, të tilla si stabilizimi i brigjeve, vendosja e gurëve të mëdhenj dhe strukturat e mëdha prej druri. Të kontrollohet për stabilitet, erozion të paqëllimshëm ose ndikime hidraulike.
- Kontrolli i aksesit dhe shqetësimit: Të monitorohet efektiviteti i menaxhimit të aksesit (rrethimi, shtigjet e përcaktuara, kalimet). Regjistrimi shenjat e shkeljes, ndërhyrjes së bagëtive ose aktiviteteve të paligjshme (p.sh. hedhja e mbeturinave, nxjerrja e zhavorrit).

3.2.5 Modeli i qeverisjes dhe zbatimit

Restaurimi i zonës mbrojtëse bregdetare kërkon një model qeverisjeje të koordinuar dhe me shumë aktorë, të strukturuar rreth zbatimit pilot dhe rritja në shkallë më të madhe. Akterët e propozuar:

- Grupi i punës për restaurimin e brigjeve (për zonë pilot): Krijimi i një grupi pune lokal që përfshin bashkitë, inspektoratet e ujit dhe mjedisit, pronarët e tokës dhe fermerët, organizatat e shoqërisë civile dhe një partner shkencor. Ky grup është përgjegjës për mbikëqyrjen e zbatimit, rregullat e aksesit, koordinimin e mirëmbajtjes dhe monitorimin/raportimin.
- Komunitat: Udhëheqin koordinimin lokal, integrojnë restaurimin në planifikimin hapësinor dhe mbështesin zbatimin e rregullave të qasjes dhe përdorimit të tokës.
- Inspektoriatet (e mjedisit dhe ujit): Sigurojnë pajtueshmërinë me rregulloret (p.sh. kontrolli i ndotjes, kufizimet e nxjerrjes, mbrojtja nga tamponët).
- Pronarët e tokës dhe fermerët: Akterë kryesorë në menaxhimin e tokës brenda zonës tampon prej 50–150 m (nëse zona është në tokë bujqësore); të përfshirë në marrëveshjet e aksesit, mbjelljen dhe mirëmbajtjen (nëse zona përfshinë tokën bujqësore)
- OJQ-të dhe shoqëria civile: Lehtësimi i angazhimit të palëve të interesit, ndërgjegjësimi dhe mbështetja për zbatimin e projektit pilot. Ndërtimi i besimit dhe lidhja e akterëve lokalë me korniza më të gjera institucionale.
- Partnerët shkencorë dhe akademikë: Ofrojnë kontribut teknik (p.sh., projektimin e intervenimeve në bazë natyrore, monitorim të biodiversitetit, identifikim të EPT-së) dhe mbështesin vlerësimin.

4. Peizazhet livadhore

Livadhet dhe kullotat janë një komponent dominues i së tokave bujqësore në Kosovë. Statistikat zyrtare për bujqësinë tregojnë që janë rreth 217,000 ha livadhe, kullota dhe tokë të përbashkët, që përfaqësojnë rreth 52% të sipërfaqes bujqësore të shfrytëzuar në vitet e fundit. ⁴Ky nuk është një habitat marginal: është një sistem tokësor që lidh drejtpërdrejt biodiversitetin, jetesën, sigurinë e ujit dhe shëndetin e tokës.

Paralelisht me përmirësimin e gjendjes dhe menaxhimit të livadheve tradicionale rurale, Kosova mund të zgjerojë gjithashtu habitatet e ngjashme me livadhet përtej asaj që aktualisht klasifikohet si "livadh" në statistikën e përdorimit të tokës. Kjo do të thotë trajtimi i restaurimit të livadheve si një objektivi i rrjetit të peizazhit, jo vetëm si një kategori toke bujqësore: krijimi i fragmenteve dhe korridoreve shtesë të pasura me lule në tokën publike periurbane dhe urbane mund të forcojë lidhshmërinë ekologjike dhe të ofrojë "infrastrukturë ekologjike" për pjalmuesit dhe speciet e tjera që varen nga burimet e shpërndara të habitatit.

Menaxhimi i duhur i livadheve në Kosovë është i rëndësishëm ekologjikisht. Dokumentet e planifikimit të biodiversitetit të vetë Kosovës theksojnë si vlerën e lartë të biodiversitetit (në peizazhet malore dhe zonat e mbrojtura) ashtu edhe boshllëqet kritike në inventarë dhe treguesit e biodiversitetit, të cilat kufizojnë menaxhimin e bazuar në prova. ⁵Rivendosja e gjendjes dhe lidhshmërisë së livadheve është një mënyrë praktike për të përmbysur degradimin e habitatit, duke gjeneruar njëkohësisht përfitime të shumëfishta të shërbimeve të ekosistemit (pjalmim, kontroll i erozionit, rregullim i ujit dhe karboni i tokës).⁶

Arsyetimi socio-ekonomik në Kosovë është po aq i rëndësishëm. Programi i Reformës Ekonomike (PRE) i Kosovës e karakterizon bujqësinë si kontribuese prej rreth 7.5% të PBB-së, ndërsa punëson rreth 23% të fuqisë punëtore, duke përfshirë punën sezonale, dhe thekëson se livadhet/kullotat/toka e përbashkët përbëjnë pjesën më të madhe të përdorimit të tokës bujqësore. ⁷Restaurimi i livadheve, kur projektohet rreth sistemeve të qëndrueshme të kullotjes/kositjes dhe realiteteve lokale të pronësisë (veçanërisht toka e përbashkët), mund të zvogëlojë rreziqet e degradimit të tokës, të forcojë zinxhirët e vlerave kullosore dhe të mbështesë mundësitë e turizmit të bazuara në natyrë në rajonet malore.

Në praktikë, kjo nënkupton përdorimin e disa qasjeve të kombinuara: restaurimi dhe mbështetja e sistemeve rurale të livadheve (qeverisja e kullotjes/kositjes), ndërsa

⁴Agjencia e Statistikave të Kosovës, *Anketa e Ekonomive Bujqësore 2021* (Prishtinë: Qeveria e Kosovës, 2021).

⁵Ministria e Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor, *Strategjia dhe Plani i Veprimit për Biodiversitetin 2011–2020* (Prishtinë: Qeveria e Kosovës, 2011).

⁶Agjencia Evropiane e Mjedisit, *Zgjidhje për Rivendosjen e Ekosistemeve Bujqësore të Evropës*, botuar më 22 tetor 2024,

<https://www.eea.europa.eu/en/analysis/publications/solutions-for-restoring-europes-agricultural-ecosystems>.

⁷Qeveria e Kosovës, *Programi i Reformës Ekonomike (PRE) 2022–2024* (Prishtinë: Qeveria e Kosovës, 2022).

krijon gjithashtu nyje më të vogla livadhesh të fokusuara te pjalmuesit në tokë të përshtatshme publike/komunale, ku kjo mund të ofrojë përfitime të shpejta të shërbimeve të ekosistemit dhe angazhim publik.

Ndërsa Kosova ka zona të rëndësishme të mbrojtura, raporti i Gjendjes së Natyrës dokumenton mangësi të mëdha në kapacitete dhe planifikim (p.sh., mungesë planesh menaxhimi, inspektorë të pamjaftueshëm, aktivitete të paligjshme, përdorim të pakufizuar të burimeve dhe presione në infrastrukturë).⁸Prandaj, restaurimi i livadheve është gjithashtu një mundësi qeverisjeje: ai ofron një program të matshëm, të bazuar në situatë reale, përmes të cilit Kosova mund të forcojë kapacitetin zbatues .

⁸Ministria e Mjedisit, Planifikimit Hapësinor dhe Infrastrukturës, *Raporti i Gjendjes së Natyrës 2018–2021* (Prishtinë: Qeveria e Kosovës, 2023).

4.1 Livadhet në Kosovë: gjendja bazë, trendet dhe rëndësia strategjike

Statistikat bujqësore të Kosovës dallojnë livadhet, kullotat dhe tokën e përbashkët brenda kategorive të kullotave të përhershme. Në Anketën e Zonave Bujqësore, "toka e përbashkët" përshkruhet si tokë bujqësore në pronësi të një autoriteti publik (shtet/bashki) ku njerëzit mund të ushtrorjnë të drejta kolektive, zakonisht të ndara me të tjerët.⁹ Kjo ka rëndësi për restaurimin sepse instrumentet e qeverisjes (të drejtat e kullotjes, zbatimi, stimujt, veprimi kolektiv) ndryshojnë ndjeshëm midis livadheve private dhe kullotave komunale.

4.1.1 Shtrirja dhe trendet e fundit në zonën e livadheve/kullotave

Të dhënat zyrtare nga raportimi bujqësor i Kosovës tregojnë se livadhet dhe kullotat (përfshirë tokën e përbashkët) kanë qenë jashtëzakonisht stabile, por me një rënie të lehtë në vitet e fundit.

Tabela A: Livadhet dhe kullotat (përfshirë tokën e përbashkët) me kalimin e kohës (raportimi zyrtar bujqësor)¹⁰

Viti	Livadhe dhe kullota (ha)	Sipërfaqja totale bujqësore e përdorur (ha)	Pjesa e UAA-së (%)	Ndryshimi neto kundrejt vitit të kaluar (ha)
2018	218,152	420,606	51.87	—
2019	217,932	420,674	51.82	-220
2020	217,102	420,748	51.59	-830
2021	217,107	420,351	51.65	+5
2022	216,998	420,482	51.60	-109

Interpretim: ndryshimi neto i periudhës 2018–2022 është -1,154 ha (~-0.5%). Kjo në vetvete nuk tregon gjendjen ekologjike; tregon kryesisht se baza tokësore ekziston dhe mund të synohet në shkallë të gjerë.

4.1.2 Konteksti i zonave të mbrojtura dhe pse është i rëndësishëm për prioritetet e restaurimit të livadheve

Raporti i Gjendjes së Natyrës në Kosovë (2018–2021) identifikon 248 zona të mbrojtura që mbulojnë afërsisht 126,000 ha (11.55% të territorit), me shumicën e tyre të vendosura brenda Parqeve Kombëtare Sharri dhe Bjeshkët e Nemuna. Ndërsa këto zona përqendrojnë disa nga vlerat më të larta të biodiversitetit në vend, ekosistemet e livadheve të vendosura në afërsi të tyre luajnë një rol kritik në

⁹Agjencia e Statistikave të Kosovës, *Anketa e Ekonomive Bujqësore 2021* (Prishtinë: Qeveria e Kosovës, 2022).

¹⁰Ministria e Bujqësisë, Pylltarisë dhe Zhvillimit Rural, *Raporti i Gjellbër i Kosovës 2023* (Prishtinë: Qeveria e Kosovës, 2023).

zgjerrimin dhe lidhjen e këtyre peizazheve të mbrojtura. Në vend që të funksionojnë si njësi të izoluar, zonat e mbrojtura mund të kuptohen si bërthama brenda një rrjeti më të gjerë ekologjik, ku livadhet veprojnë si inde lidhëse, duke mbështetur lëvizjen e specieve, duke zbutur presionet e jashtme dhe duke rritur vazhdimësinë ekologjike. Si habitate gjysmënatyrore, restaurimi i tyre ofron një mundësi strategjike për të forcuar lidhshmërinë e peizazhit dhe për të përforcuar koherencën funksionale të rrjetit të zonave të mbrojtura të Kosovës.

4.2 Arsyetimi për restaurimin e livadheve: qëndrueshmëria ekologjike, socio-ekonomike dhe klimatike

4.2.1 Biodiversiteti, integriteti i habitatit dhe lidhshmëria

Dokumentet e planifikimit të biodiversitetit të Kosovës theksojnë si pasurinë ashtu edhe pasigurinë: ato përmendin rreth 2,800–3,000 lloje bimësh vaskulare, por thekësojnë se mungon një inventar i plotë i florës dhe se Kosovës i mungojnë treguesit kryesorë kombëtarë të biodiversitetit dhe një Libër i Kuq i faunës.¹¹ Kjo ka një implikim të drejtpërdrejtë: restaurimi i sistemeve të livadheve duhet të shoqërohet me monitorim sistematik sepse përndryshe përfitimet nuk mund të demonstrohen ose synohen në mënyrë të besueshme.

Livadhet gjysmënatyrore dhe kullotat e menaxhuara tradicionalisht njihen globalisht si sisteme të pasura me biodiversitet që varen nga menaxhimi i vazhdueshëm (kositja dhe/ose kullotja). Kur këto regjime zhduken, trashëgimia në shkurrë/pyje mund ta zvogëlojë me shpejtësi biodiversitetin e habitateve të hapura dhe gjithashtu të degradojë habitatin e pjalmuesve.¹² Planifikimi i veprimit për biodiversitetin i Kosovës lidh në mënyrë të qartë lëvizjen e popullsisë dhe ndryshimin e përdorimit të tokës me zgjerimin e bimësisë pyjore mbi ish-zonat e kullotjes dhe ndikimet negative që lidhen me të nga zvogëlimi i habitatit natyror të kullotave.¹³

Lidhshmëria e habitatit është një arsyetim kritik, sepse copëzat e livadheve mund të funksionojnë si korridore ose trampolinë midis skajeve të pyjeve, zonave bregore dhe habitateve malore. Në praktikë, objektivat e lidhshmërisë operacionalizohen më së miri përmes (i) rrjeteve të hartuara të copëzave të livadheve dhe (ii) marrëveshjeve të menaxhimit që parandalojnë konvertimin dhe ruajnë modelet heterogjene të kositjes/kullotjes në shkallë peizazhi.¹⁴

¹¹Ministria e Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor, *Strategjia dhe Plani i Veprimit për Biodiversitetin 2011–2020* (Prishtinë: Qeveria e Kosovës, 2011).

¹²Agjencia Evropiane e Mjedisit, *Mbrojtja dhe Rivendosi e Pjalmuesve të Egër të Evropës dhe Habitave të tyre*, botuar më 18 qershor 2025, <https://www.eea.europa.eu/en/analysis/publications/protecting-and-restoring-europes-wild-pollinators-and-their-habitats>.

¹³Ministria e Bujqësisë, Pylltarisë dhe Zhvillimit Rural, *Raporti i Gjellbër i Kosovës 2023* (Prishtinë: Qeveria e Kosovës, 2023).

¹⁴Platforma Ndërqeveritare e Shkencës dhe Politikave mbi Biodiversitetin dhe Shërbimet e Ekosistemit (IPBES), *Përmbledhje për Politikëbërësit e Raportit të Vlerësimit mbi Pjalmuesit, Pjalmimin dhe Prodhimin e Ushqimit* (Bonn: IPBES, 2016).

4.2.2 Sigurimi i pjalmuesve dhe produktivitetit bujqësor

Vlerësimi i Platformës Ndërqeveritare të Shkencës dhe Politikave mbi Biodiversitetin dhe Shërbimet e Ekosistemit mbi pjalmuesit e përshkruan pjalmimin e kafshëve si një shërbim rregullues jetësor të ekosistemit dhe thekson rëndësinë e "infrastrukturës ekologjike" (duke përfshirë copa të habitatit gjysmënatyror) të shpërndarë në të gjithë peizazhet bujqësore për të siguruar burime folezimi dhe lulësh.¹⁵

Për Kosovën, ku të dhënat e pjalmuesve janë të kufizuara, kjo ofron një logjikë të qartë të menaxhimit të rreziqeve: ruajtja dhe restaurimi i livadheve të pasura me lule forcon shërbimet e pjalmimit dhe dhe ul rrezikun që lidhet me peizazhe të thjeshtuara. Hulumtimet identifikojnë në mënyrë specifike humbjen e kullotave gjysmënatyrore (përmes zhvillimit urban ose braktisjes që çon në pyllëzim) si një nxitës kryesor i humbjes së habitatit të pjalmuesve.¹⁶

4.2.3 Karboni organik i tokës, potenciali i sekuestrimit dhe rezultatet e shëndetit të tokës

Tokat kullimore njihen globalisht si rezerva të rëndësishme të karbonit dhe ofrojnë mundësi për sekuestrimin e karbonit kur degradimi reduktohet përmes menaxhimit të më të mirë. Literatura shkencore thekson se restaurimi i kullotave, veçanërisht përmes rimëkëmbjes së biodiversitetit dhe menaxhimit më të mirë të tokës, mund të kontribuojë ndjeshëm në zbutjen e klimës, duke e pozicionuar restaurimin e kullotave si një zgjidhje të qëndrueshme të bazuar në natyrë.

Për qëllime planifikimi, korniza më e rëndësishme nga ana operative ofrohet nga Paneli Ndërqeveritar për Ndryshimet Klimatike (IPCC), i cili përcakton rezervat referuese të karbonit organik të tokës (SOC) dhe identifikon se si këto rezerva ndryshojnë në kushte të ndryshme menaxhimi. Kjo kornizë lejon vlerësimin e fitimeve të mundshme të karbonit kur kullotat kalojnë nga gjendje të degraduara në gjendje të përmirësuar. Ndërsa vlerësime të tilla janë indikative dhe nuk duhet të zëvendësojnë matjet në terren, ato ofrojnë një bazë transparente dhe të standardizuar për planifikim, si dhe për sistemet e monitorimit, raportimit dhe verifikimit.

E aplikuar në restaurimin e livadheve, kjo logjikë sugjeron që përmirësimi i kullotave të degraduara përmes një menaxhimi më të mirë, siç është kullotja e kontrolluar, mbjellja e farave ose zvogëlimi i presioneve, mund të çojë në një rikuperim gradual të karbonit të tokës me kalimin e kohës. Shkalla e këtij rikuperimi varet nga kushtet lokale të tokës dhe klimës, si dhe nga intensiteti dhe lloji i ndërhyrjeve të menaxhimit.

¹⁵Platforma Ndërqeveritare e Shkencës dhe Politikave mbi Biodiversitetin dhe Shërbimet e Ekosistemit (IPBES), *Përmbledhje për Politikëbërësit e Raportit të Vlerësimit mbi Pjalmuesit, Pjalmimin dhe Prodhimin e Ushqimit* (Bonn: IPBES, 2016).

¹⁶Agjencia Evropiane e Mjedisit, *Mbrojtja dhe Rivendosja e Pjalmuesve të Egër të Evropës dhe Habitave të tyre*, botuar më 18 qershor 2025,

<https://www.eea.europa.eu/en/analysis/publications/protecting-and-restoring-europes-wild-pollinators-and-their-habitats>.

Përtej sekuestrimit të karbonit, restaurimi i livadheve luan një rol kritik në përmirësimin e shëndetit të përgjithshëm të tokës. Livadhet e restauruara zakonisht shfaqin përmbajtje më të lartë të lëndës organike në tokë, strukturë të përmirësuar të tokës, infiltrim të shtuar të ujit dhe ndjeshmëri të reduktuar ndaj erozionit. Këto përfitime janë veçanërisht të rëndësishme kur krahasohen me sistemet e kullotjes së degraduar ose të ngjeshur, ku funksionet e tokës shpesh dëmtohen.¹⁷

4.2.4 Rregullimi i ujit, kontrolli i erozionit dhe zvogëlimi i rrezikut nga fatkeqësitë

Kullotat e përhershme mund të zvogëlojnë humbjen e tokës dhe rrezikun e përmytjeve në krahasim me tokën e punueshme, megjithëse rezultatet varen nga pjerrësia, toka dhe menaxhimi (p.sh., ngjeshja nën kullotje të tepërt). Studimet zbulojnë se kullotat e përhershme zbutin humbjen e tokës dhe përmytjet më mirë sesa toka e punueshme, duke theksuar gjithashtu se kullotat mund të përjetojnë ende procese dëmtuese të erozionit në varësi të menaxhimit.

Masat e bazuara në natyrë për tokën dhe ujin duke përdorur mbulesën bimore (duke përfshirë barrierat e barit dhe bimësinë konturore) njihen në udhëzimet e aplikuara si ndërhyrje praktike për kontrollin e erozionit dhe rrjedhjes gjatë reshjeve të dendura. Në kontekstin e Kosovës, ku erozioni, përmytjet, thatësitat dhe ekspozimi ndaj zjarreve pritet të rriten për shkak të ndryshimeve klimatike, restaurimi i livadheve është pra një masë për uljen e rrezikut, jo vetëm një veprim për biodiversitetin.

4.2.5 Mirëqenia, bujqësia, turizmi dhe vlerat kulturore

Planit të Zhvillimit të Bujqësisë (PRP) i Kosovës e përcakton bujqësinë si të rëndësishme ekonomikisht dhe shoqërisht (kontributi në PBB dhe pjesëmarrja e lartë në punësim).

Peizazhet livadhore mbartin gjithashtu vlerë identiteti kulturor dhe produkti. Për shembull, puna mbi produktet baritore rajonale identifikon prodhimin tradicional të djathit baritor të lidhur me sistemet e kullotjes malore (me shqetësime në lidhje me vazhdimësinë dhe vazhdimësinë ndërgjeneracionale). Në një shkallë më të gjerë, ¹⁸njohja e transhumancës nga Organizata e Kombeve të Bashkuara për Arsim, Shkencë dhe Kulturë e bagëtive të zhvendosura si trashëgimi kulturore jomateriale thekson se lëvizshmëria sezonale e bagëtive nuk është thjesht një praktikë ekonomike, por edhe njohuri kulturore e lidhur me kujdesin për peizazhin.

Turizmi i bazuar në natyrë është gjithashtu një mundësi materiale. Ruajtja e peizazheve piktoreske dhe me biodiversitet livadhore është pjesë e mbrojtjes së këtij aseti ekonomik.

¹⁷Paneli Ndërqeveritar për Ndryshimet Klimatike. "Kullota". Në vitin 2019, *Përmirësimi i Udhëzimeve të IPCC-së të vitit 2006 për Inventarët Kombëtarë të Gazrave Serrë, Vëllimi 4: Bujqësia, Pylltaria dhe Përdorime të Tjera të Tokës*. Gjenevë: IPCC, 2019.

¹⁸Agjencia Evropiane e Mjedisit, *Mbrojtja dhe Rivendosja e Pjalmuesve të Egër të Evropës dhe Habitaveve të tyre*, botuar më 18 qershor 2025,

<https://www.eea.europa.eu/en/analysis/publications/protecting-and-restoring-europes-wild-pollinators-and-their-habitats>.

4.2.6 Kërcënimet dhe faktorët nxitës të degradimit të livadheve në Kosovë

Ndryshimi i përdorimit të tokës dhe zgjerimi i infrastrukturës përfaqësojnë nxitësit kryesorë të degradimit të livadheve në Kosovë, me të dhënat e fundit të mbulesës së tokës që tregojnë shndërrimin e vazhdueshëm të kullotave në tokë bujqësore dhe zona të ndërtuara. Në të njëjtën kohë, braktisja e praktikave tradicionale si kositja dhe kullotja çon në përhapjen e shkurreve dhe kalimin gradual në pyll, duke rezultuar në humbjen e habitave të hapura të pasura me specie. Faktorët stresues të lidhur me klimën, duke përfshirë thatësitat në rritje, përmytjet dhe zjarret në pyje, e përkeqësojnë më tej cenueshmërinë e livadheve. Në këtë kontekst, menaxhimi i duhur i kullotjes mund të luajë një rol zbutës, veçanërisht në uljen e rrezikut të zjarrit përmes kontrollit të biomasës.

Së bashku, këto presione kontribuojnë në fragmentimin dhe degradimin e ekosistemeve të livadheve, duke theksuar nevojën për qasje të integruara të restaurimit që kombinojnë rehabilitimin e habitave me rregullimin të përdorimit të tokës.

4.3 Korniza e restaurimit të peizazhit të livadheve

Restaurimi i livadheve rurale ndjek praktikën më të mira ndërkombëtare të fazave të strukturuar: vlerësim, planifikim, zbatim, monitorim dhe përshtatje. Udhëzimet globale (standardet FAO/SER/IUCN) theksojnë hapat për të gjitha projektet e restaurimit. Në kontekstin e Kosovës, shumë livadhe janë tokë e përbashkët, kështu që plani duhet të kombinojë veprimet ekologjike me qeverisjen: të sqarojë të drejtat e kullotjes dhe të rindërtojë sistemet tradicionale të kositjes/kullotjes. Qëllimi strategjik është i dyfishtë: restaurimi i sistemeve të mëdha të livadheve dhe forcimi i një rrjeti ekologjik në të gjithë peizazhin. Në praktikë, kjo do të thotë që çdo vend livadhi trajtohet individualisht, por edhe si pjesë e një matrice të lidhur.

4.3.1 Përzgjedhja e lokacionit

Kriteret e propozuara të përzgjedhjes së lokacionit:

- Rëndësia ekologjike: Jepini përparësi livadheve që rrisin lidhshmërinë dhe biodiversitetin. Për shembull, zgjidhni vende ngjitur me zonat e mbrojtura ose kullotat ekzistuese me cilësi të lartë. Vendet në brigjet e lumenjve ose kreshtat mund të veprojnë si koridore të rëndësishme për pjalmuesit dhe jetën e egër.
- Niveli i kërcënimit: Merrni në konsideratë urgjencën e veprimit. Livadhet nën kërcënim të menjëhershëm (p.sh., konvertim i planifikuar ose pushtim i rëndë) mund të renditen me përparësi të lartë nëse është e mundur të adresohen. Megjithatë, balanconi urgjencën me arritshmërinë.
- Fizibiliteti: Jepini përparësi vendeve me pronësi të qartë të tokës dhe pronarë bashkëpunues. Kullotat komunitare me komitete kullotjeje të organizuara ose tokat private me fermerë mbështetës janë më të lehta për t'u menaxhuar. Shmangni vendet që janë jashtëzakonisht të fragmentuara, të largëta ose të përfshira në mosmarrëveshje për tokën.

- Qasja në burime: Vlerësoni logjistikën dhe burimet e nevojshme. Vendet lehtësisht të arritshme (rrugë të mira, pranë vendbanimeve) zvogëlojnë kostot. Livadhet e mëdha dhe të afërta mund të jenë më efektive nga ana e kostos për t'u restauruar. Të konsiderohet çdo nevojë për pajisje speciale (p.sh. për terren të pjerrët).
- Përfitimet bashkëshoqëruese: Përfshijnë faktorët socio-ekonomikë. Vendet që ofrojnë përfitime të shpejta (p.sh., furnizim i përmirësuar me ushqim për kafshë) ose kanë vlerë turistike/rekreative mund të fitojnë mbështetjen e komunitetit. Gjithashtu, merrni në konsideratë përputhshmërinë me prioritetet kombëtare dhe të donatorëve (p.sh., objektivat e Axfordës së Gjellbër të BE-së) për të nxitur financimin.

Përcaktimi i përparësive mund të përdorë një matricë të thjeshtë vlerësimi që kombinon këto kritere. Përpjekjet e hershme duhet të synojnë livadhet me vlerë të lartë/fizibilitet të lartë për të demonstruar suksesin dhe për të ndërtuar vrull për një restaurim më të gjerë.

4.3.2 Vlerësimi i lokacionit

Përpara çdo veprimi, kryeni një studim bazë dhe caktoni përparësitë e vendit:

- Bimësia dhe habitati: Regjistroni speciet ekzistuese të bimëve, mbulesën (%) e barërave kundrejt pyjeve, tokën e zhveshur, përhapjen e shkurreve/drunjve. Vini re praninë e specieve kryesore të livadheve.
- Toka dhe uji: Testoni lëndët ushqyese të tokës (veçanërisht azotin, fosforin, lëndën organike) dhe ngjeshjen. Hartoni hidrologjinë/kullimin; identifikoni problemet e erozionit ose thatësisë.
- Invazivët dhe barërat e këqija: Hartoni çdo bimë pushtuese ose vendase agresive (ferra, fidanë të rinj). Vlerësoni mbulimin e tyre.
- Përdorimi dhe zotërimi i tokës: Dokumentoni përdorimin aktual dhe të kohëve të fundit (intensiteti i kullotjes, historiku i kositjes, inputet e plehrave). Sqaroni të drejtat e pronësisë dhe të kullotjes (kullota private kundrejt atyre të komunitetit). Angazhohuni me përdoruesit e tokës (fermerët, barinjët, autoritetet lokale) për të kuptuar kufizimet.
- Aksesueshmëria dhe konflikti: Identifikoni çdo faktor që mund të pengojë restaurimin (p.sh., rrugët e nevojshme të aksesit, problemet e sigurisë, përdorimi i pesticideve aty pranë).

4.3.3 Korniza e vendimeve për restaurim

Një rrjedhë vendimesh e bazuar në hapa për të përcaktuar veprimet për faqen. Procesi i propozuar ndjek një sekuencë të strukturuar:

1. Vlerësimi fillestar: Mblidhni të dhënat e hulumtimeve dhe identifikoni të gjithë shkaktarët aktivë të degradimit (kullotja e paligjshme, shndërrimi i tokës, zjarri, hedhja e mbeturinave, etj.).

2. Zbutja e kërcënimeve: Adresoni dhe eliminoni të gjithë faktorët shkaktarë të identifikuar përpara se të vazhdoni. Veprimet mund të përfshijnë përforcimin e gardheve, zgjidhjen e konflikteve të kullotjes, heqjen e infrastrukturës së paautorizuar dhe zbatimin e kontrolleve të përdorimit të tokës. Restaurimi duhet të vazhdojë vetëm pasi presionet të menaxhohen në mënyrë efektive.
3. Vlerësimi i potencialit të rimëkëmbjes: Vlerësoni mundësinë e rigjenerimit natyror brenda një afati kohor 3-5-vjeçar, bazuar në praninë e farëve, bimësinë e mbetur, gjendjen e tokës dhe integritetin e përgjithshëm të vendit.
4. Rruga e restaurimit pasiv: Kur potenciali i rimëkëmbjes është i lartë, zbatoni masa të restaurimit pasiv të përqendruara në mbrojtje dhe menaxhim. Kjo përfshin kullotjen e kontrolluar (nivele dhe kohë të përshtatshme të bagëtive), vonimin ose zvogëlimin e kositjes dhe shmangien e shqetësimit. Përcaktoni dhe dokumentoni qartë regjimin e synuar të menaxhimit.
5. Rruga aktive e restaurimit: Kur potenciali i rimëkëmbjes është i ulët, zbatoni një paketë të synuar aktive të restaurimit. Kjo mund të përfshijë mbjelljen ose transferimin e sanës, heqjen e sipërfaqes së pyllëzuar, kontrollin e specieve pushtuese dhe masat e stabilizimit ose riparimit të tokës.
6. Monitorimi dhe menaxhimi adaptiv: Pas zbatimit, vendosni një cikël të vazhdueshëm monitorimi. Ndiqni treguesit ekologjikë (përbërja e bimësisë, struktura, fauna) dhe përshtatni praktikën e menaxhimit çdo vit. Ndërhyrjet duhet të rafinohen bazuar në përgjigjet e vëzhguara, duke përfshirë kontrollin e përsëritur pushtues, mbjelljen plotësuese ose përshtatjet në regjimet e kullotjes dhe kositjes.

4.3.4 Trajektorja e restaurimit pasiv

Në Kosovë, degradimi i livadheve në përgjithësi nuk shkaktohet nga kullotja e tepërt, por më shpesh nga braktisja, menaxhimi i dobët dhe boshllëqet në qeverisje. Si rrjedhojë, restaurimi pasiv nuk nënkupton vetëm ndërhyrje minimale, por përfshin rikthimin e kushteve bazë të menaxhimit që lejojnë funksionimin e proceseve ekologjike.

- Kullotja e kontrolluar: Të rivendosen regjimet e kullotjes me intensitet të ulët, me norma të rregulluara të grumbullimit të bagëtive dhe kohëzgjatje sezonale, duke u shmangur periudhat kyçe si lulëzimi dhe vendosja e farëve.
- Kositje adaptive: Të zbatohet vonesa dhe reduktimi i kositjes për të lejuar bimësinë të përfundojë ciklet riprodhuese dhe të ruajë strukturën e habitatit.
- Mbrojtja e lokacionit: Të riparohen ose të instalohen gardhe dhe të përcaktohen qartë kufijtë e kullotave për të parandaluar hyrjen dhe shqetësimin e pakontrolluar.
- Mirëmbajtja bazë: Të sigurohet inspektim i rregullt i infrastrukturës (gardheve, pikave të hyrjes) dhe të mirëmbahen kushtet funksionale të vendit.

- Monitorimi: Të kryhen kontrole periodike në vend për të ndjekur rikuperimin e bimësisë dhe pajtueshmërinë me regjimet e menaxhimit, duke mundësuar rregullime aty ku është e nevojshme.

4.3.5 Trajektorja e restaurimit aktiv

Kur vendet kanë nevojë për ndërhyrje të drejtpërdrejtë, propozimi është të zbatohen sa vijon:

- Pastrimi i shkurreve: Të hiqen bimët drunore që kanë zënë vend për të rivendosur kullotat e hapura. Koha: Fundi i dimrit (janar–shkurt), para fillimit të rritjes së re.
- Kontrolli i barërave të këqija: Të eliminohen barërat e këqija pushtuese ose agresive para mbjelljes së re. Koha: Pranvera ose vjeshta, kur barërat e këqija janë në fazë rritjeje aktive. Mund të kërkohen ndërhyrje të përsëritura.
- Përgatitja e tokës: Të përgatitet lehtë toka për të pranuar farën (të shmanget punimi i thellë i tokës). Koha: Në fillim të pranverës ose pas reshjeve të para në vjeshtë.
- Mbjellja / transferimi i sanës: Të përdoret një përzierje e larmishme farërash vendase (barëra dhe bimë barishtore) me origjinë vendore. Koha: Në fillim të pranverës ose në fund të vjeshtës (në tokë me lagështi).
- Mbjellje plotësuese: Për vendet jashtëzakonisht të degraduara, të mbillen fidanë të rritur në fidanishte të specieve vendase të livadheve. Koha: Pranverë ose vjeshtë.

4.3.6 Monitorimi dhe treguesit

Skema e monitorimit propozon përqendrimin në një grup të kufizuar treguesish të fuqishëm dhe të matshëm, të vlerësuar përmes metodave të thjeshta:

- Komuniteti bimor: Të kryhen çdo vit studime të transekteve ose kuadrateve fikse në mes të verës. Të matet pasuria e specieve të bimëve pyjore dhe barishtore vendase, si dhe përqindja e mbulesës së specieve kryesore. Protokoll: të regjistrohet mbulesa e specieve brenda një kuadrati 1×1 m çdo 10 m. Pragu: Nëse pasuria e specieve të bimëve pyjore është në rënie ose toka e zhveshur >20%, të fillohet rishikimi i menaxhimit.
- Vazhdimësia e mbulesës së luleve: Të kryhet kontroll mujor i bollëkut të luleve (p.sh., vlerësim vizual ose fotografi). Të sigurohet të paktën 3 muaj lulëzim i vazhdueshëm gjatë sezonit (për të mbështetur pjalmuesit). Boshllëqet mund të tregojnë nevojën për rregullim të kositjes.
- Pjalmuesit dhe fauna: Dy herë gjatë sezonit të rritjes, të kryhet një numërim 10-minutësh i pjalmuesve përgjatë të njëjtit transekt prej 50 m (të numërohen

bletët dhe fluturat). Një rënie e ndjeshme nga numërimet bazë mund të sinjalizojë probleme me habitatin.

- Karakteristikat strukturore: Të vërehet përqindja e mbulesës me shkurre. Shtimi i shkurreve mund të tregojë se regjimet e presioneve (kullotja/kositja) kanë nevojë për rregullim.
- Pajtueshmëria me menaxhimin: Të mbahen të dhëna për datat e kullotjes, numrin e bagëtive dhe datat e kositjes.

Të dhënat nga secila vendndodhje duhet të rishikohen çdo vit. Veprimi adaptues nxitet nga shkeljet e pragut (p.sh., pushtimi që mbulon më shumë se 10% të sipërfaqes do të thotë pastrim i përsëritur; speciet e mbjella me më pak se 50% vendosje do të thotë mbjellje e përsëritur).

4.3.7 Qeverisja dhe palët e interesit

Restaurimi i livadheve kërkon veprim të koordinuar midis aktorëve të shumtë. Pjesëmarrësit e propozuar përfshijnë:

- Ministria e Bujqësisë, Pylltarisë dhe Zhvillimit Rural (MBPZhR): Udhëheq zhvillimin e politikave dhe ndarjen e fondeve (p.sh. grantet agro-mjedisore). MBPZhR mund të integrojë restaurimin e livadheve në strategjitë kombëtare të menaxhimit të tokës.
- Komunitet: Të zbatojnë rregulloret lokale të përdorimit të tokës dhe të mbështesin zbatimin e tyre. Bashkitë mund të lehtësojnë marrëveshjet mbi kullotat e përbashkëta dhe të sigurojnë që projektet e restaurimit të jenë në përputhje me planifikimin lokal.
- Fermerët dhe barinjtë: Menaxherët kryesorë të tokës së livadheve. Njohuritë e tyre në terren janë thelbësore për praktikën e bazuar në lokacion (p.sh. përshtatja e rrugëve të transportit transhumant).
- OJQ-të mjedisore: Roli i propozuar për OJQ është të krijojnë një urë lidhëse midis autoriteteve dhe përdoruesve të tokës, dhe mund të menaxhojnë projektet pilot, trajnime për komunitetin dhe avokim rreth projektit.
- Institucionet kërkimore dhe arsimore: Universitetet dhe institutet bujqësore mund të kontribuojnë me ekspertizën e monitorimit dhe të ndihmojnë në zhvillimin e praktikave më të mira (p.sh., provat lokale të përzierjes së farërave, protokollin e monitorimit).
- Partnerët ndërkombëtarë: Donatorët dhe rrjetet ndërkombëtare të mjedisit mund të ofrojnë fonde, udhëzime teknike dhe mundësi trajnime.

4.4 Sisteme alternative të livadheve: përtej përdorimit tradicional të tokës

Përveç restaurimit të ekosistemeve ekzistuese të livadheve, një strategji për livadhet e Kosovës mund të forcohet duke zgjeruar qëllimisht habitatet e ngjashme me

livadhet përtej zonave që aktualisht klasifikohen si "livadhe" në kategoritë zyrtare të përdorimit të tokës. Kjo është veçanërisht e rëndësishme aty ku objektivi nuk është vetëm mirëmbajtja e kullotave bujqësore, por edhe rindërtimi i funksionit ekologjik dhe lidhshmërisë në shkallë peizazhi, veçanërisht për pjalmuesit dhe llojet e tjera që varen nga një "infrastrukturë ekologjike" e shpërndarë e burimeve të ushqimit dhe folezimit.

Restaurimi tradicional i livadheve rurale është zakonisht një problem i menaxhimit dhe qeverisjes së pari (regjimet e kullotjes/kositjes, zotërimi, zbatimi i ligjit, koordinimi i tokës së përbashkët), me rimëkëmbjen ekologjike që vjen si pasojë e kujdesit të qëndrueshëm. Në të kundërt, habitatet e ngjashme me livadhet në mjediset periurbane dhe urbane zakonisht krijohen ose përmirësohen, shpesh në tokë që aktualisht nuk menaxhohet si livadh (lëndina, parcela të lira, brigje rrugësh, korridore shërbimesh, kufij parqesh, toka institucionale). Prandaj, logjika e ndërhyrjes ndryshon nga "restaurimi i një livadhi të degraduar" në "shndërrimin e hapësirës së gjelbër me funksion të ulët ekologjik në habitat me funksion të lartë", duke përdorur projektimin, planifikimin e mirëmbajtjes dhe marrëveshjet e kujdesit lokal.

Krijimi i habitateve të ngjashme me livadhet jashtë kategorive zyrtare të livadheve mund të ofrojë disa përfitime strategjike që plotësojnë restaurimin rural:

Së pari, mund të rrisë disponueshmërinë e habitateve në vendet ku presioni i fragmentimit është më i lartë, duke përfshirë përgjatë infrastrukturës dhe skajeve të vendbanimeve, duke përmirësuar kështu lidhjen midis zonave të biodiversitetit dhe matricës më të gjerë.

Së dyti, mund të ofrojë rezultate të dukshme, afatshkurtra (mbulim lulesh, aktivitet pjalmues, bashkë-përfitime të komunitetit), të cilat ndërtojnë mbështetje publike dhe ndihmojnë në ndërtimin e kapacitetit komunal për zgjidhje të bazuara në natyrë në një kontekst ku ekzistojnë boshllëqe më të gjera në planifikim dhe tregues.

Së treti, mund të veprojë si një "platformë pilot" praktike për testimin e përzierjeve të farërave, kalendarëve të kositjes, monitorimit të specieve treguese dhe modeleve të administrimit të komunitetit përpara se të shkallëzohen qasje të ngjashme në periferitë bujqësore peri-urbane.

4.4.1 Kornizë alternative e restaurimit të livadheve

4.4.1 Përzgjedhja e lokacionit

Kriteret e propozuara të përzgjedhjes së vendit:

- Funksioni ekologjik: Jepini përparësi vendeve që mund të veprojnë si pika ndërmjetëse për lidhje ekologjike ose lidhës (p.sh. skajet e parqeve, korridoret e lumenjve, skajet e rrugëve që lidhin zonat e gjelbra).
- Disponueshmëria e tokës: Fokus në tokën në pronësi publike ose lehtësisht të arritshme (parcela bashkiake, tokë institucionale, hapësira të mbetura pranë infrastrukturës).
- Niveli i konfliktit: Zgjidhni vende me përdorime të ulëta konkurruese (presion i ulët rekreativ, pa zhvillim të planifikuar, kufizime minimale sigurie).

- Përshtatshmëria mjedisore: Shmangni vendet e ekspozuara ndaj përhapjes së pesticideve, ndotjes së rëndë ose shqetësimit të përsëritur.
- Fizibiliteti dhe kapaciteti i mirëmbajtjes: Jepni përparësi vendeve ku përgjegjësitë afatgjata të mirëmbajtjes mund të caktohen qartë.
- Dukshmëria dhe vlera demonstruese: Përfshirja e vendeve pilot në zona të dukshme (parqe, shkolla) për të mbështetur ndërgjegjësimin dhe replikimin.

Një mënyrë pragmatike për ta vënë në funksion këtë rrugë është identifikimi i llojeve të vendeve ku përmirësimi ekologjik është i lartë dhe kompromiset janë të menaxhueshme:

- Toka e lirë komunale/në pronësi publike dhe parcelat e nën-shfrytëzuara (përfshirë parcelat "e mbetura" pranë infrastrukturës): fleksibilitet i lartë dhe potencial i fortë për projekte pilot dhe vende demonstruese.
- Kufijtë e parqeve urbane dhe lëndinat me përdorim të ulët: shndërrimi i barit të thjeshtuar biologjikisht në zona mozaiku të pasura me lule, duke i mbajtur "bërthamat" e rekreacionit si hapësira të kositura pak për të ruajtur pranimin shoqëror.
- Anët e rrugëve, rrethrotullimet dhe korridoret e shërbimeve: habitat linear që mund të funksionojnë si korridore pikënisjeje nëse rregullohen regjimet e kositjes dhe shmangët përdorimi i pesticideve.
- Tokë institucionale (shkolla, universitete, spitale): vlerë e lartë arsimore, marrëveshje më të lehta administrimi.
- Rripat e tranzicionit peri-urban (skajet e vendbanimeve): mund të lidhin nyjet urbane me sistemet rurale të livadheve dhe të mbështesin ambiciet më të gjera të lidhjes.

4.4.2 Vlerësimi i lokacionit

Para zbatimit, kryeni një vlerësim bazë:

- Bimësia dhe gjendja e tokës: Të identifikohet mbulesa ekzistuese e barit, barërat e këqija, toka e zhveshur dhe niveli i ngjeshjes.
- Gjendja e tokës: Të vlerësohet fertiliteti dhe niveli i presioneve (tokat urbane shpesh janë të pasura me lëndë ushqyese dhe të ngjeshura).
- Presioni i barërave të këqija: Të identifikohen speciet dominuese invazive ose agresive.
- Regjimi i përdorimit dhe mirëmbajtjes së tokës: Të dokumentohet frekuenca e kositjes, përdorimi i pesticideve, ujitja dhe kontratat aktuale të menaxhimit.
- Kufizimet: Të identifikohen kërkesat e sigurisë (dukshmëria, qasja), kufijtë e infrastrukturës dhe modelet e përdorimit social.

4.4.3 Trajektorja restaurimit aktiv

Në kontekstet urbane dhe periurbane, këto zona zakonisht nuk janë sisteme ekzistuese të përdorimit të tokës në livadhe, por më tepër lëndina, parcela të lira ose hapësira të gjelbra të menaxhuara. Si rezultat, restaurimi nuk ndjek një rrugë pasive dhe ndërhyrjet janë natyrshëm aktive që nga fillimi.

- Përgatitja e vendit: Të hiqet bari ose bimësia ekzistuese; të zvogëlohen nivelet e lëndëve ushqyese nëse është e nevojshme.
- Përgatitja e tokës: Të kryhet shqetësim i lehtë për të krijuar kushte të përshtatshme për mbjelljen e farës.
- Mbjellja: Të aplikohen përzierje farash vendase, të përshtatshme për rajonin, duke i dhënë përparësi vazhdimësisë së lulëzimit sezonal.
- Mbjellje plotësuese: Të vendosen filiza ose zona të pasura me specie në zonat kryesore.
- Kontrolli i barërave të këqija: Të menaxhohen speciet pushtuese gjatë fazës së vendosjes (sidomos në vitin e parë).

Viti i parë përqendrohet në vendosjen; struktura e qëndrueshme e livadhit zakonisht zhvillohet nga viti i dytë e tutje.

4.4.4 Monitorimi dhe treguesit

Skema e monitorimit përqendrohet në një grup të kufizuar treguesish të fuqishëm dhe të matshëm, të përshtatur për krijimin e livadheve urbane dhe periurbane, dhe të vlerësuar përmes metodave të thjeshta dhe të përsëritshme:

- Përbërja dhe vendosja e bimësisë:
Të kryhen studime vjetore (mundësisht në mesin e verës) duke përdorur transekte fikse ose kuadrate 1×1 m të vendosura në intervale të rregullta. Të regjistrohet prania e specieve të synuara, pasuria e përgjithshme e specieve dhe përqindja e mbulesës së barërave, bimëve barishtore, specieve pushtuese dhe tokës së zhveshur.
- Vazhdimësia e lulëzimit:
Të monitorohen periudhat e lulëzimit çdo muaj përmes vlerësimit vizual ose dokumentimit me fotografi. Të sigurohet vazhdimësia e lulëzimit gjatë gjithë sezonit për të mbështetur pjalmuesit. Boshllëqet në periudhat e lulëzimit mund të informojnë për rregullime në kohën e kositjes ose përbërjen e specieve.
- Aktiviteti i pjalmuesve:
Dy herë gjatë sezonit të rritjes, të kryhet një numërim 10-minutësh i pjalmuesve përgjatë një transekti të fiksuar (p.sh. 50 m), duke regjistruar bletët, fluturat dhe pjalmues të tjerë të dukshëm. Kur është e mundur, të përdoren metoda të thjeshta si kurthe në tigan për të plotësuar vëzhgimet.

- Diversiteti strukturor:
Të regjistrohet ndryshimi në lartësinë e bimësisë, prania e zonave të paprera që ofrojnë strehim dhe heterogjeniteti i përgjithshëm strukturor, si tregues të cilësisë së habitatit.
- Pajtueshmëria me mirëmbajtjen:
Të mbahen të dhëna për datat e kositjes, frekuencën dhe përdorimin e pesticideve. Të verifikohet që menaxhimi të jetë në përputhje me regjimet e përcaktuara të mirëmbajtjes, të orientuara drejt biodiversitetit.

4.4.5 Qeverisja dhe palët e interesit

Duke pasur parasysh diversitetin e pronësisë dhe përdorimit të tokës, qeverisja duhet të jetë specifike për vendin dhe e bazuar në partneritet:

- Parqet dhe tokat publike komunale:
Menaxhohen nga departamentet komunale (parqet/mjedisi) me kontrata mirëmbajtjeje të përcaktuara qartë të orientuara drejt biodiversitetit.
Shembull: Partneriteti i komunës dhe OJQ-së, ku OJQ-ja mbështet projektimin, monitorimin, trajnimin dhe avokimin.
- Toka e shkollave dhe institucioneve:
Bashkëmenaxhohet përmes programeve arsimore ose të qëndrueshmërisë.
Shembull: Bashkëpunimi i shkollës dhe OJQ-së, ku nxënësit marrin pjesë në mirëmbajtje dhe monitorim.
- Anët e rrugëve dhe korridoret e shërbimeve:
Menaxhohen nga autoritetet e infrastrukturës me specifikime të përshtatura të kositjes.
Shembull: Bashkia ose kompania e shërbimeve, kontraktori dhe OJQ-ja, me udhëzime të rishikuara të mirëmbajtjes.
- Tokë e lirë ose e pashfrytëzuar:
Modele të përkohshme administrimi.
Shembull: Bashkia, grupet e komunitetit lokal dhe OJQ-të që menaxhojnë zona pilot të livadheve.
- Zonat e tranzicionit peri-urban:
Të koordinuara me planifikim më të gjerë.
Shembull: Bashkia, OJQ-të dhe organet e planifikimit rajonal (Ministria) për të siguruar lidhshmërinë me sistemet rurale.

Në të gjitha tipologjitë, qeverisja duhet të sigurojë:

- Përgjegjësi e qartë për mirëmbajtjen (kush e menaxhon, kur, si)
- Integriteti i objektivave të biodiversitetit në kontratat e shërbimit
- Angazhimi dhe dukshmëria e komunitetit

Në kontekstin e Kosovës, ku kufizimet e kapaciteteve të zbatimit dhe planifikimit janë të dokumentuara, fillimi me një numër të kufizuar të vendeve pilot të dizajnuara mirë

mund të jetë një rrugë efektive për ndërtimin e kapaciteteve: imponon qartësi mbi përgjegjësitë (kush kosit, kur, me çfarë standardesh performance), gjeneron të dhëna të matshme monitorimi dhe krijon shabllone të përsëritshme për zgjerim.

5. Integrimi i biodiversitetit brenda peizazheve produktive

Integrimi i "zonave të biodiversitetit" në tokat bujqësore është si një ndërhyrje restaurimi ashtu edhe një instrument qeverisjeje: ai rikthen funksionin ekologjik brenda peizazheve bujqësore, duke krijuar gjithashtu një mekanizëm konkret dhe të matshëm politik që mund të lidhet me mbështetjen e fermave, certifikimin dhe praktikën e menaxhimit të tokës. Kjo qasje përdoret gjithnjë e më shumë në të gjithë Evropën sepse humbja e biodiversitetit është e lidhur ngushtë me thjeshtimin bujqësor (humbja e tipareve gjysmënatyrore, bujqësia intensive dhe fragmentimi i habitatit), ndërsa qëndrueshmëria e fermave varet nga shërbimet e ekosistemit që mbështesin këto tipare (pjalnimi, kontrolli natyror i dëmtuesve, filtrimi i ujit, zvogëlimi i erozionit).¹⁹

Brenda Rregullores për Restaurimin e Natyrës të Bashkimit Evropian, ekosistemet bujqësore trajtohen në mënyrë të qartë si një fushë restaurimi. Shtetet Anëtare duhet të vendosin masa që synojnë të arrijnë një trend kombëtar në rritje në të paktën dy nga tre treguesit: indeksi i fluturave të kullotave (grasslands), karboni organik i tokës në tokat minerale të tokës bujqësore dhe pjesa e tokës bujqësore me "karakteristika peizazhi me diversitet të lartë".²⁰

Kjo është veçanërisht e rëndësishme për Kosovën si një "logjikë prototipi": edhe pa një plan kombëtar restaurimi, Kosova mund të fillojë restaurimin përmes zonave praktike të biodiversitetit në toka bujqësore, duke ndërtuar njëkohësisht bazën e monitorimit.

Vetë drejtimi i politikave bujqësore në Kosovë sinjalizon këtë nevojë. Strategjia për Bujqësi dhe Zhvillim Rural 2022–2028 vëren se pagesat direkte nuk janë të lidhura me kushtëzimin mjedisor dhe se masat agro-mjedisore nuk janë ende në vend; ajo gjithashtu propozon hartimin e standardeve të thjeshtuara në stilin GAEC dhe rritjen e ndërgjegjësimit të fermerëve përmes sistemeve këshillimore.²¹ Me fjalë të tjera, logjika e politikës për kushtëzimin ekziston si një aspiratë, por një mekanizëm konkret i bazuar në habitat ende mungon. Zonat e biodiversitetit brenda tokave bujqësore janë një mënyrë praktike për ta operacionalizuar këtë boshllëk: ato krijojnë një "infrastrukturë minimale ekologjike" të dukshme dhe mund të rriten dhe përsëriten përmes pagesave, udhëzimeve dhe përfundimisht rregulloreve.

¹⁹Platforma Ndërqeveritare e Shkencës dhe Politikave mbi Biodiversitetin dhe Shërbimet e Ekosistemit (IPBES), *Përmbledhje për Politikëbërësit e Raportit të Vlerësimit mbi Pjalmuesit, Pjalmin dhe Prodhimin e Ushqimit* (Bonn: IPBES, 2016).

²⁰Rregullorja (BE) 2024/1991 e Parlamentit Evropian dhe e Këshillit e 24 qershorit 2024 për restaurimin e natyrës dhe ndryshimin e Rregullores (BE) 2022/869, *Gazeta Zyrtare e Bashkimit Evropian*, seria L, 29 korrik 2024.

²¹Ministria e Bujqësisë, Pylltarisë dhe Zhvillimit Rural, *Strategjia për Bujqësi dhe Zhvillim Rural 2022–2028* (Prishtinë: Qeveria e Kosovës, 2022).

Një lidhje e dytë strategjike është zhvillimi i bujqësisë organike. Bujqësia organike e Kosovës mbetet e vogël (e raportuar si rreth 0.4% e sipërfaqes bujqësore të kultivuar në vlerësimet e fundit të sektorit), dhe korniza e politikave organike përqendrohet në përafrimin me rregulloret dhe udhëzimet administrative të mëparshme organike të BE-së për zbatim.²² Kjo e bën veçanërisht të kohëshme futjen e zonave të biodiversitetit si një "hap tjetër" dallues: jo si një pengesë për fermerët, por si një rrugë e strukturuar restaurimi që forcon si besueshmërinë ekologjike ashtu edhe pozicionimin në treg.

5.1 Korniza e restaurimit për biodiversitetin në peizazhet produktive

Në një kontekst të planit të restaurimit, një "zonë biodiversiteti brenda bujqësisë" mund të përkufizohet si një pjesë e hartuar dhe e menaxhuar e fermës që i kushtohet kryesisht funksionit ekologjik sesa prodhimin, dhe që rrit vazhdimësinë e habitatit, diversitetin strukturor dhe disponueshmërinë e burimeve për grupe të shumta specimesh (pjalmbues, zogj, amfibë, biota e tokës).

Një përkufizim i fuqishëm operacional ofrohet nga treguesi i Rregullores për Restaurimin e Natyrës "pjesa e tokës bujqësore me karakteristika peizazhi me diversitet të lartë". Rregullorja liston karakteristika tipike si breza mbrojtës, gardhe, pemë individuale ose rreshta pemësh, kufij fushash, copëza, kanale, përrenj, ligatina të vogla, tarraca, mure guri, pellgje të vogla dhe karakteristika kulturore.²³ Është e rëndësishme të theksohet se Rregullorja specifikon gjithashtu një logjikë cilësie: për t'u llogaritur si një tipar peizazhi me diversitet të lartë, këto zona nuk duhet të jenë nën përdorim produktiv bujqësor (përveç nëse një përdorim i tillë është i nevojshëm për ruajtjen e biodiversitetit) dhe nuk duhet të trajtohen me plehra ose pesticide, me përjashtime të kufizuara. Ky lloj përkufizimi është i dobishëm për Kosovën sepse është si ekologjikisht domethënës ashtu edhe i matshëm (mund të hartëzohet dhe auditohet).

Paralelisht me përzgjedhjen e lokacionit, restaurimi duhet të ndjekë një formë të qartë qeverisjeje. Në rastin e peizazheve bujqësore, ndërhyrjet ka të ngjarë të ndodhin në tokë private, duke kërkuar bashkëpunimin aktiv të fermerëve. Ndërsa zbatimi ndodh në nivel ferme, objektivat më të gjera ekologjike, siç është rritja e specieve treguese (p.sh. zogjtë e tokës bujqësore), duhet të mbeten përgjegjësi e institucioneve publike. Në këtë kontekst, roli i projektit të restaurimit është të zhvillojë dhe testojë modele që përshtasin praktikën në nivel ferme me këto objektiva më të gjera mjedisore. Organizatat joqeveritare mund të luajnë një rol kyç në lehtësimin e këtij procesi, duke mbështetur koordinimin midis palëve të interesit dhe duke promovuar miratimin e qasjeve efektive.

²²Ministria e Bujqësisë, Pylltarisë dhe Zhvillimit Rural, *Plani Kombëtar i Veprimit për Prodhimet Organike i Republikës së Kosovës (NOAP) 2023–2026* (Prishtinë: Qeveria e Kosovës, 2023)

²³Rregullorja (BE) 2024/1991 e Parlamentit Evropian dhe e Këshillit të 24 qershorit 2024 për restaurimin e natyrës dhe ndryshimin e Rregullores (BE) 2022/869, *Gazeta Zyrtare e Bashkimit Evropian*, seria L, 29 korrik 2024.

5.1.1 Përzgjedhja e lokacionit

Zonat e biodiversitetit duhet të zgjidhen bazuar në një kombinim të funksionit ekologjik, fizibilitetit dhe integritit brenda sistemeve bujqësore:

- Vlera e lidhshmërisë: T'u jepet përparësi zonave që mund të funksionojnë si korridore ose si zona ndërmjetëse (skajet e fushave, shtigjet, brezat bregorë).
- Kosto e ulët oportune: Të përqendrohet në zona me vlerë të kufizuar produktive (skajet e parcelave, qoshet e lagështa, brezat e prirur ndaj erozionit, linjat e kullimit).
- Funksioni i reduktimit të rrezikut: Të përfshihen zona ngjitur me rrjedhat e ujit ose shpatet ku zonat mbrojtëse mund të zvogëlojnë erozionin dhe ndotjen.
- Fizibiliteti: Të zgjidhen zona që mund të zbatohen pa ndërprerje të mëdha në operacionet bujqësore.
- Përshtatja me strukturën e fermës: Të sigurohet që zonat e përzgjedhura të integrohen me modelet ekzistuese të tokës dhe praktikat e menaxhimit.

Këto kritere lejojnë që zonat e biodiversitetit të futen me konflikt minimal dhe të kenë kthim të lartë ekologjik.

5.1.2 Vlerësimi i lokacionit

Para zbatimit, vlerësoni kushtet specifike të vendit:

- Karakteristikat e tokës: Të identifikohen skajet e parcelave, zonat me lagështi të lartë, linjat e kullimit dhe copat e papërdorura të përshtatshme për zonat e biodiversitetit.
- Menaxhimi aktual: Të dokumentohen modelet e kultivimit, përdorimi i plehrave dhe pesticideve dhe regjimet e ndërhyrjes.
- Toka dhe hidrologjia: Të identifikohen rreziqet e erozionit, ngjeshjes dhe dinamikës së ujit.
- Elementet ekologjike ekzistuese: Të regjistrohet prania e pemëve, shkurreve, kufijve ose karakteristikave gjysmënatyrore që tashmë kontribuojnë në biodiversitet.

Ky vlerësim siguron që zonat e biodiversitetit të jenë të vendosura siç duhet dhe të përshtatura me kushtet ekzistuese të asaj toke.

5.1.3 Trajektorja e restaurimit aktiv

Hapat e propozuar të restaurimit aktiv:

- Përgatitja dhe kufizimi i vendit: Të identifikohen dhe të shënohen qartë zonat e biodiversitetit (p.sh. skajet e parcelave, shiritat mbrojtës, fragmentet). Të

hiqet përdorimi intensiv ekzistues i tokës aty ku është e nevojshme (modelet e kultivimit, kositja e shpeshtë). Të shmangen zonat me ekspozim të lartë ndaj kimikateve ose me ndërhyrje të vazhdueshme.

- Kontrolli i barërave të këqija dhe ndërhyrjeve: Të reduktohen speciet pushtuese/invazive ose agresive para fazës së vendosjes. Kjo mund të përfshijë heqjen mekanike ose prerjen e përsëritur. Të sigurohet që përdorimi i pesticideve të shmanget brenda zonave të përcaktuara.
- Përgatitja e tokës: Të përgatitet toka lehtë për të krijuar kushte të përshtatshme për mbjellje, duke shmangur lërimin e thellë. Në tokat e pasura me lëndë ushqyese, të merren në konsideratë masa aty ku është e nevojshme për të favorizuar komunitete bimore më të larmishme.
- Vendosja e karakteristikave të biodiversitetit (bazuar në tipologji): Të vendosen zona të biodiversitetit duke përdorur të paktën një, ose një kombinim të tipologjive të përshtatura për vendndodhjen: karakteristika lineare si kufijtë e fushave të pasura me lule, brezat e barit, gardhet, vijat e shkurreve ose pemëve dhe korridoret përgjatë parcelave dhe shtigjeve; zona tampon të lidhura me ujin, duke përfshirë shirita me bimësi përgjatë përrenjve, linjave të kullimit, ligatinave të vogla dhe pellgjeve; habitate të shpërndara si toka ugare, kufijtë e pemishteve me mbjellje nënkurorë, qoshe të pamanaxhuara dhe ishuj bimësie; sisteme të bazuara në pemë, si shirita agropyjorë dhe elementë të shpërndarë pemësh, që ofrojnë funksione të habitatit dhe mikroklimës.
- Mbjellja dhe mbjellja plotësuese: Të aplikohen përzierje farash vendase, të përshtatura në nivel lokal, duke i dhënë përparësi vazhdimësisë së lulëzimit gjatë gjithë sezonit. Kur është e nevojshme, të plotësohet me mbjelljen e shkurreve, pemëve ose specieve barishtore. Koha e mbjelljes të përputhet me kushtet e favorshme sezonale (fillimi i pranverës ose vjeshta).
- Menaxhimi i fazës së vendosjes: Gjatë vitit të parë, t'i jepet përparësi vendosjes përmes mirëmbajtjes bazë (p.sh. kontrolli i barërave të këqija, mbrojtja nga ndërhyrjet). Të shmangen kositja intensive dhe përdorimi i kimikateve. Struktura dhe funksioni ekologjik i qëndrueshëm zakonisht zhvillohen nga viti i dytë e tutje.
- Qasja e zbatimit: Të zbatohen modele të thjeshta dhe të standardizuara që kombinojnë elementë të shumtë (p.sh. kufijtë + zonat mbrojtëse + habitatet e shpërndara) për të siguruar vazhdimësinë e burimeve ekologjike dhe për të reduktuar fragmentimin. Të zgjidhen kombinime bazuar në strukturën dhe fizibilitetin e fermës, duke lejuar fleksibilitet duke ruajtur objektiva ekologjike konsistente.

Duke pasur parasysh ndryshueshmërinë midis tokës bujqësore, duke përfshirë ndryshimet në toka, praktikat e menaxhimit dhe kushtet mikroklimatike, kjo listë duhet të konsiderohet si një pikënisje treguese. Zbatimi duhet të udhëhiqet në

bashkëpunim të ngushtë me fermerët, njohuritë e të cilëve për kushtet lokale janë thelbësore për përshtatjen e masave në secilin kontekst specifik.

5.1.4 Monitorimi dhe treguesit

Monitorimi duhet të jetë i besueshëm dhe i përballueshëm:

- Tregues hapësinor: Pjesa e tokës bujqësore me karakteristika peizazhore me diversitet të lartë (e hartëzuar dhe e matur si % e sipërfaqes bujqësore të shfrytëzuar).
- Bimësia dhe cilësia e habitatit: Prania dhe gjendja e karakteristikave të biodiversitetit (kufijtë, gardhe, zona mbrojtëse, njolla), duke përfshirë strukturën dhe vazhdimësinë e bimësisë.
- Funkzioni i pjalmuesit: Transekte periodike dhe vlerësime të mbulesës së luleve për të vlerësuar aktivitetin e pjalmuesit dhe disponueshmërinë e burimeve.
- Treguesit që lidhen me tokën dhe klimën: Ndiqni trendet e karbonit organik në tokë ose treguesit përafërsisht që lidhen me shëndetin e tokës dhe funksionin e ekosistemit.
- Prania e zogjve: vëzhgimi i specieve të zogjve të tokës bujqësore si tregues të gjendjes ekologjike.

5.1.5 Qeverisja dhe palët e interesit

Zbatimi duhet të ndjekë një model qeverisjeje në shumë nivele:

- Fermerët: Zbatuesit kryesorë përgjegjës për krijimin dhe mirëmbajtjen e zonave të biodiversitetit brenda tokës së tyre.
- OJQ-të dhe organizatat e zhvillimit: Lehtësojnë projektet pilot, angazhimin dhe trajnimin e fermerëve, si dhe ndihmojnë në ndërtimin e urave midis institucioneve dhe përdoruesve të tokës.
- Shërbime këshillimore: Ofroni udhëzime teknike, shabllone dhe mbështetje në fermë për projektimin dhe menaxhimin. Kjo mund të jetë pjesë e përgjegjësisë përkatëse të OJQ-ve.
- Ministria e Bujqësisë, Pylltarisë dhe Zhvillimit Rural (MBPZHR): Integron zonat e biodiversitetit në politikën bujqësore, duke përfshirë standardet e thjeshtuara të kushtëzimit, skemat e financimit dhe sistemet këshillimore.

Rekomandohet një model zbatimi me faza:

1. Faza 1: Pilotimi i zonave me konflikt të ulët dhe ndikim të lartë (skajet, zonat mbrojtëse, zona me lagështi të lartë).
2. Faza 2: Prezantimi i shablloneve të standardizuara në nivel toke bujqësore.
3. Faza 3: Integrimi në sistemet e politikave dhe sisteme këshillimore bujqësore për fermerët (standardet e kushtëzimit).

4. Faza 4: Zhvillimi i stimujve të tregut dhe certifikimit.

6. Përfundim

Ky plan restaurimi propozon një qasje të fokusuar dhe praktike restaurimi për Kosovën, të përqendruar në tre lloje ekosistemesh prioritare: zonat mbrojtëse bregore, peizazhet livadhe dhe zonat e biodiversitetit brenda tokës bujqësore produktive. Këto ekosisteme kanë përparësi sepse janë të shpërndara gjerësisht në të gjithë territorin, tashmë ruajnë funksion të pjesshëm ekologjik dhe ofrojnë potencial për restaurim që është i realizueshëm dhe që mund të shtrihet në shkallë më të gjerë në kushtet aktuale institucionale.

Për zonat përreth lumenjëve plani propozon restaurimin përgjatë një kornize korridori 0–150 m, me ndërhyrje të diferencuara sipas nënzonave. Prioriteti është të zvogëlohen presionet e vazhdueshme mbi sistemet e lumenjve, duke përfshirë ndotjen, erozionin, qasjen e pakontrolluar, ndikimet e ujërave të zeza dhe degradimin hidromorfologjik. Masat e propozuara përfshijnë mbrojtjen e rigjenerimit natyror, rikuperimin e bimësisë, kontrollin e aksesit, filtrimin e rrjedhjeve, stabilizimin selektiv të brigjeve dhe përmirësimet e synuara të habitatit brenda kanalit, aty ku është e përshtatshme. Duke pasur parasysh natyrën territoriale dhe dinamike të sistemeve të lumenjve, ky është ekosistemi që kërkon afatin kohor më të gjatë dhe zbatimin në faza.

Për peizazhet e livadheve, plani propozon një kornizë restaurimi të fokusuar në përmirësimin e gjendjes ekologjike, menaxhimit dhe lidhshmërisë së sistemeve ekzistuese të livadheve. Prioriteti është të adresohet braktisja, regjimet e dobëta të kullotjes dhe kositjes, përhapja e shkurreve dhe fragmentimi. Në varësi të kushteve të vendit, plani propozon ose restaurim pasiv përmes menaxhimit të përmirësuar dhe heqjes së presionit, ose restaurim aktiv përmes pastrimit, mbjelljes së farave, kontrollit të bimëve invazive dhe riparimit të dheut. Restaurimi i livadheve synon të përmirësojë biodiversitetin por edhe të mbështesë përfitime më të gjera që lidhen me pjalmuesit, shëndetin e tokës, rregullimin e ujit dhe jetesën rurale.

Për sistemet alternative të livadheve përtej përdorimit tradicional të tokës, veçanërisht në zonat urbane dhe periurbane, plani propozon krijimin e habitave të ngjashme me livadhet në hapësira të menaxhuara publike ose hapësira të nën-shfrytëzuara, siç janë anët e rrugëve, kufijtë e parqeve, toka institucionale dhe parcelat e lira. Prioriteti këtu është zgjerimi i lidhshmërisë ekologjike, krijimi i projekteve pilot të dukshme dhe sigurimi i habitatit të shpërndarë për pjalmuesit dhe speciet e tjera. Këto ndërhyrje janë më të vogla në shkallë dhe mund të zbatohen dhe testohen brenda afateve kohore më të shkurtra.

Për zonat e biodiversitetit brenda tokave bujqësore produktive, plani propozon integrimin e zonave jo-produktive, por ekologjikisht funksionale brenda fermave, siç janë zona me bimë përgjatë kufijve të tokave bujqësore (field margins), vija me shkurre ose pemë (hedgerows), zona mbrojtëse përgjatë ujit ose kufijve të tokës (buffers), sipërfaqe të vogla të shpërndara me bimësi natyrore (patches), zona të lagështa (wet areas) dhe elemente të vogla të peizazhit (small landscape features),

grupe shkurresh ose rripa bari (small landscape features). Prioriteti është forcimi i biodiversitetit dhe shërbimeve të ekosistemit direkt brenda peizazheve bujqësore, duke krijuar gjithashtu një mekanizëm praktik dhe të matshëm qeverisjeje që më vonë mund të lidhet me mbështetjen bujqësore, shërbime këshillimi për fermerët dhe instrumentet e ardhshme të politikave. Meqenëse këto ndërhyrje ndodhin kryesisht në tokë private, bashkëpunimi me fermerët është thelbësor dhe zbatimi duhet të përshtatet me kushtet specifike të secilës fermë.

Në të tre llojet e ekosistemeve, plani propozon një strukturë metodologjike konsistente bazuar në përzgjedhjen e lokacionit, vlerësimin e lokacionit, vendimmarrjen për restaurimin, rrugët e zbatimit, monitorimin dhe qeverisjen. Në të njëjtën kohë, ekosistemet ndryshojnë në shkallë dhe në afatin kohor të zbatimit. Restaurimi bregor kërkon një perspektivë më të gjerë territoriale dhe koordinim afatgjatë, ndërsa zonat e restaurimit të livadheve dhe të biodiversitetit në tokën bujqësore janë më të përshtatshme për projekte pilot dhe testime afatshkurtra.

Një përparësi qendrore e planit është, pra, jo vetëm restaurimi i habitave, por edhe krijimi i modeleve praktike të restaurimit që Kosova mund t'i testojë, përshtatë dhe t'i aplikojë në shkallë më të gjerë me kalimin e kohës. Në këtë kuptim, vendet e propozuara duhet të kuptohen si zona restaurimi dhe prodhimin e njohurive, duke ndihmuar në ndërtimin e sistemeve të monitorimit, treguesve të biodiversitetit, koordinimit institucional dhe mekanizmave të qeverisjes që aktualisht mungojnë ose janë të pazhvilluara.

Në përgjithësi, plani propozon një axhendë restaurimi për Kosovën që është konkrete, e ndarë në faza dhe specifike për ekosistemin. Ai fillon me ekosistemet ku ndërhyrja është si urgjentisht e nevojshme ashtu edhe realisht e arritshme, duke krijuar njëkohësisht një bazë për zgjerimin e ardhshëm në një kuadër më të gjerë kombëtar restaurimi.

Për EC:

EC Ma Ndryshe është organizatë me bazë në komunitet, e themeluar në vitin 2006, që angazhohet për zhvillim të qëndrueshëm me qasje gjithëpërfshirëse. Aktivizmi i EC-it synon një Kosovë ku qeverisja demokratike është pjesëmarrëse, transparente dhe llogaridhënëse, duke siguruar që institucionet, komunitetet dhe palët e interesit të punojnë së bashku drejt një zhvillimi të qëndrueshëm.

Ky vizion promovon vendimmarrjen gjithëpërfshirëse, politika më të fuqishme dhe përfshirje më të madhe të publikut, duke siguruar që qëndrueshmëria të jetë pjesë përbërëse e qeverisjes si në nivel lokal, ashtu edhe në atë kombëtar.

Përmes koordinimit më të mirë institucional, hartimit të politikave të bazuara në dëshmi dhe angazhimit qytetar, angazhimi i EC-së synon të kapërcejë hendekun mes komuniteteve dhe institucioneve, duke siguruar që qeverisja e mirë të sjellë ndryshime të prekshme dhe afatgjata.

Deklarata e vizionit

“Fuqizimi i një Kosove elastike dhe gjithëpërfshirëse, ku komunitetet në mënyrë aktive formojnë institucione të qëndrueshme, të digjitalizuara dhe të ndërgjegjshme”

Deklarata e misionit

“EC Ma Ndryshe përkrah qeverisjen demokratike dhe zhvillimin e qëndrueshëm në Kosovë duke nxitur zhvillimin e qëndrueshëm socioekonomik, kulturor dhe të gjelbër përmes edukimit digjital, kujdestarisë mjedisore, mobilizimit të komuniteteve, avokimit për vendimmarrje publike me pjesëmarrje dhe kultivimit të partneriteteve strategjike”.